

بارودۆخی کوردستانی موکریان سابلاغ و ورمی له سالانی ۱۹۱۲ - ۱۹۱۵

به گویرهی راپۆرتی کۆنسوولخانهی رووسیا له سابلاغ

وه رگێڕ و په راویزه کان:
مه نسوور سدقی

بارودۆخی کوردستانی موکریان، سابلاغ و ورمی له سالانی ۱۹۱۲-۱۹۱۵

به گویره ی راپورتی کونسولخانه ی رووسیا له سابلاغ و ورمی

وه رگتیر و په راویزه کان: مه نسوور سدقی

نوویسیار و پیشه کی: نه نوهر سولتانی

زنجیره کتیبی تیشک بو لیکۆئینه وه ی

کوردستان

TISHK BOOK

۲۰۲۶ ی زایینی

ناوی کتیب: بارودۆخی کوردستانی موکریان، سابلأغ و ورمی له سالانی ۱۹۱۲-۱۹۱۵
وهرگیڤ و پهراویزهکان: مه‌نسور سدقی
وه‌شانخانه: ناوه‌ندی لیکۆتینه‌وه‌ی کوردستان - تیشک
شوین: بۆن، ناآمان
سانی چاپ: ره‌شه‌مه ۲۷۲۵
ژماره: ۱۷

ISBN 978-3-68939-038-9

eISBN 978-3-68939-039-6

ISSN 3052-2242

<https://doi.org/10.69939/TISHK0017>

TISHK-Zentrum für Studien über Kurdistan

Postfach: 840108

51033 Köln

پېرست

- ۷ پېشه‌ګی (نه‌وان و نیمه! نه‌نور سوئتانی)
- ۱۳ تیبینی وه‌رګیر
- ۱۷ راپورتی کاربه‌رئوه‌به‌ری کؤنسلخانہی ئیمپراتوریای روسیا له‌ سابلأغ سالی ۱۹۱۴
- ۵۵ تیبینییه‌کانی سکرتری به‌رئوه‌به‌ری کؤنسلخانہی روسیا له‌ سابلأغ
- ۶۷ راپورتی کاربه‌رئوه‌به‌ری کؤنسلخانہی ئیمپراتوریای روسیا له‌ سابلأغ سالی ۱۹۱۵
- ۷۵ راپورتی کاربه‌رئوه‌به‌ری کؤنسلخانہی ئیمپراتوریای روسیا له‌ ورمی سالی ۱۹۱۵
- ۸۵ پاشکؤ
- ۱۰۱ وینه‌کانی نه‌ئیکساندر ئیبیاس

پیشہ کی

نہوان و نیمہ!

نہنور سولتانی

راستہ قینہ ئہوہیہ بہ دریزایی میژووی خہباتی نہتہوایہ تیی کورد له دوو سیسہد سالی رابردوودا، پچرپچری و ناپہیوہستی ہہنگاوه سیاسی و ئابووریہکان، ہۆکاریکی سہرہکی سہرنہکےوتوویی کورد بووه له دامہزراندنی قہبارہیہکی نہتہوہیی سہرہہخۆ له ناوچہکەدا. ہەر ئہوہندہی لایہ نیکی ژیانی کورد پیشکەوتنی بہخۆیہوہ دیتیت، داگیرکەرانی خاکہکەہی کەوتوونہتہ خۆ، ملۆیہکی خۆییان بۆ دۆزیوہتہوہ و خستوویانہتہ گیانی و ہەرہسیان پی ہیناوه. ئہوہ له ہہموو پارچہکانی کوردستاندا کەم و زۆر بہ یەک شیوہ بہرپۆہ براوہ. یەزدانشیری ئاموزا، بہدرخانییہکان تیک دەشکینیت؛ بابان و ئەردەلانی خزم و هاوخواین، ہەر کام بہ فرمانی حکومەتی تورک و ئیران دەکەونہ گیانی یەکتر و ہۆرہ بۆ یەک دەکەن. دوژمنیش بہباشی ئہو رۆحہ ناپاکہ دەناسیت و ہہولی بہردہوامبوونی دەدا، دەنا دەبوایہ ہەر له سەدەکانی ہەژدہ و نۆزدەدا لانی کەم یەک لەو دەسەلاتدارییہ گورہ و بہہیزانہ بیتوانیایہ ئالای سہرہخۆیی ولاتہکەمانی له ہەوران ہەلدایہ؛ بہلام ئہوہی دیومانہ نەک شەکاندەوہی ئالا، بەلگوو شکاندەوہی بووہ و بہداخوہ ئہوہی ئەرپۆش دەبیینین جیاوازییہکی زۆری لەگەل میژووی سەدەکانی پیشتر نییہ. حیزبہ سیاسیہکان ماستاوکەری ئہو دوژمنانہن وا ہەر کام بہشیوہیہک چنگورپی چہپەلیان خستووتہ لایہنی جیاچای سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی و تەنانەت ئایینی ہەریمی کوردستان و بہ ہاندان و یارمەتی حاکمانی بەغدا رۆژ بہ رۆژ حکومەتەکەہی بہرہو لاوازی دەبەن. بۆ نمونہ بہ راگرتنی مووچہ لەگەل خەلکەکەہی خۆی، دەیکەنہ دوژمن.

ئہوہ ہۆکاریک بووہ بۆ ئہوہی میژوویہکی پەیوہست و بہردہوامی سیاسیمان نہبیت و خہبات و ہەولەکانمان لە برگہیہکدا بوہستینری و سەرہەلدان و خہباتیکی سەرلەنوئی و ئازار و رەنج و خوینرشتنی زیادتر بخوازیت. ئہوہ پوختہی ہہموو راپەرین و بہرخۆدانیکی کورد بووہ لەو ماوہ دوور و دریزہی چەند سەد سالہدا. ئہنجامی کارہکە بیخہبەری و بیتاگییہی نہوہی نوپی کوردہ لە رابردووی گەشەدار و

سه‌رکه‌وتووی باووباپیرانی به شیوه‌یه‌ک که میژووی نوئی کوردستان له‌به‌رچاوی لاوه‌کانمان بوو‌ته میژووی شکست و هه‌ره‌سه‌هینان و له هیچ شوینیکیدا شه‌وقی رووناکی و سه‌رکه‌وتووی نابینریت؛ هه‌ر بۆیه‌شه له‌م دواییبانه‌دا هه‌ندی‌ک که‌س په‌نا بۆ رابردووی دوور ده‌بن و میژووی ئه‌م‌پۆی کورد به‌ئ‌شکانی و ساسانییه‌کانه‌وه ده‌به‌ستنه‌وه یان ئایینی زه‌رده‌شتی زیندوو ده‌که‌نه‌وه بی‌ئ‌وه‌ی شاره‌زاییه‌کیان له ئه‌م‌پۆ و ده‌ورو‌به‌ره‌که‌ی خۆیان هه‌بی‌ت. که‌س له ئیمه‌ی کورد هه‌یه بزانی‌ت مه‌ودای نیوان مه‌هاباد و هه‌ولیر چه‌ند کیلومه‌تره یان نرخ‌ی راگواستنی کیلویه‌ک و پووتیک شتومه‌ک له‌نیوان مه‌هاباد و به‌غدا چه‌نده‌یه، یان بۆکان و سه‌رده‌شت و ساینقه‌لا هه‌رکام چه‌ند مال و چه‌ند دووکانی تیدایه؟ خۆ ئیستا گووگل و ژیری ده‌ستکردیش له‌به‌رده‌ستان. هیشتا کام له نووسه‌ر و لیکۆله‌ری کورد ده‌زانی‌ت چه‌ند چه‌شن که‌تیره و به‌روو و تووتن له‌ چیا و دارستان و مه‌زراکانی کوردستاندا به‌ره‌م دیت و ناویان چیه‌ی و سالانه چه‌ند پووت له‌ وانه کۆ ده‌کرینه‌وه و نرخیان چه‌نده‌یه و کام بازرگان به‌ره‌و کوئیان ده‌بات؟ ئه‌وانه و ده‌یان زانیاری گرنگی ولات و کۆمه‌لگاکه‌مان هه‌ن که زۆربه‌ی هه‌ره‌زۆری ئیمه ئاورمان لی‌نه‌داونه‌ته‌وه و نایانزاین، به‌لام فه‌رمانبه‌ریکی رووس ۱۱۵ سال پیش ئیستا له‌ کۆنسولخانه‌ی رووسیای تزاری له‌ سابلای له‌ وهدم و مه‌هابادی ئیستادا، به‌ ماوه‌یه‌کی که‌م گردووکۆی کردوون و بۆ وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی ولاته‌که‌ی خۆی له‌ سه‌نت پیترزبورگ^۱ ی ناروون.

زۆربه‌ی ئیمه لاما وایه په‌یوه‌ندی کوردستان له‌گه‌ل یه‌کیه‌تی سۆفیه‌تی - وه‌ک جیگره‌وه‌ی رووسیای تزاری، ته‌نیا له‌ سه‌رده‌می کۆماری کوردستان و سالانی شه‌پری دوومه‌ی جیهانی، له‌ سالی ۱۹۴۶دا بنیات نراوه و به‌ هه‌ره‌سه‌هینانی کۆمار کۆتایی هاتووه. به‌لام به‌لگه‌نامه‌کانی سالانی ۱۹۱۴ و ۱۵ کۆنسولییه‌تی رووسیا له‌ سابلای که‌ له‌م دوو وتاره‌دا ده‌که‌ونه به‌رچاو، ئاشکرای ده‌که‌ن که‌ ته‌نانه‌ت له‌ ماوه‌ی شه‌پری یه‌که‌می جیهانیدا و پیش دامه‌زرانی سیسته‌می سۆفیه‌تیش، ولاتی رووسیا له‌باری هاورده و هه‌ناردی کالاه بۆ ناوچه‌ی موکریان، یه‌که‌م ولاتی جیهان بووه و به‌ریتانیا و ئه‌لمانیا و ئوتریش به‌ مه‌ودایه‌کی زۆر له‌ دوا‌ی ئه‌وه‌وه وه‌ستاون. له‌وه‌ش گرنگتر ئه‌و خاله‌ی که‌ په‌یوه‌ندییه ئابوورییه‌کانی نیوانیان راسته‌وخۆ و دوور له‌ خۆ تیه‌ه‌لقوتانی

۱- دوا‌ی شو‌رش‌ی ئۆکتۆبه‌ری ۱۹۱۷، پینه‌ختی رووسیا (و به‌کرده‌وه، یه‌کیه‌تی سۆفیه‌تی)، له‌ پیترۆگراده‌وه راگو‌یزرایه‌ شاری مۆسکو.

تاران و تهوریز وهک خاوهنی گه وره ترین بازاری ئیران، به ریوه چوه و ته نانهت بازرگانی سابلاغی له شاری مۆسکو دهفتهر و نوینه رایه تیی دامه زاننده وه و شتومه کی له ریوه هیناوه ته شاره که ی خوی و به پیچه وانه، زۆر به ره می کشتوکالی و ئاژه لداری هه نارده ی ئه وی کردوه.

وا هه یه خویندنه وه ی ئه وه هوال و راپۆرته که موینه نه ی کۆنسولیه تی روسیا له شاری سابلاغ سه بارهت به شاره که و پاشماوه ی موکریان، بۆ خوینه ری کورد جیگه ی سه رنج بیت که چۆن له ده ستپنکی شه ری یه که می جیهانی له سالی ۱۹۱۴دا، بیگانه یه کی روسی به که ره سه ته ی ناته واوی په یوه ندیه کانی ئه وه سالانه وه، ئه وه هه موو زانیاریانه ی گرد و کۆ کردوه، له کاتیکدا لیکۆله ر و میژوونووسی خوجییمان نه ک ئه وده م به لکوو ئیستا و به که ره سه ته ی پیشکه و تووی ئه مرۆبیشه وه، نه یانته وانیه چوار یه کیان ده سه ته به ر بکه ن! ته نانهت ئه مرۆش مه گه ر گووگل و زیره کیی ده سترکد بتوانن مه وادی نیوان مه هابادمان له گه ل به غدا و مۆسکو و گه نه جی ئاژه ربا یجان و مووسلی عیراق پی رابگه یه نن، ده نا کیمان هه یه ئه و ئامارانه مان بۆ پیک به یئیت؟ نرخی گواسته نه وه ی شتومه ک له نیوان سابلاغ و هه مه دان، ژماره ی مالی تورک و ئه رمه نی و جوو له سابلاغ و نه غه ده، راده و نرخی به ره می سالانه ی هه رزن و جوی هه موو ناوچه که، به راوردکردنی هاورده و هه نارده ی شتومه کی ولاتانی جیهان بۆ بازاره کانی موکریان، ناوی کۆمپانیاکان، په یوه ندیی زه وینداری، ئاژه لداری، ژماره ی ئاژه ل و راده ی به ری دارستانه کان، کازاکانی ژیر زه وی و ده یان زانیاری وردی هاوچه شن، به شیک له و ئامارانه و له م دوو راپۆرته زانیاریه خشانه ی به رده ستدا ده خویندنه وه؛ ئه ویش له هه لومه رچیکدا که ریگاو بانی ده ورو به ری سابلاغ به سه رجه می کویره ری بوون و عاره بانه و فایتوون ته نیا توانیوانه له سابلاغه وه تا مه راغه و تهوریز بچن، پاشماوه ی ریگاو بانه کان ته نیا شوینی ها توچوی حوشت و بارگین و گویدریژ بوون، چ بۆ موسافیر و چ بۆ کالا^۱.

راپۆرته کان دواکه و تووی نیوان بووری و کۆمه لایه تیی ئه وه سه رده مه ی نه ک هه ر

۱- دیاره هۆکاریکی سه ره کی بۆ پچرانی ئه وه په یوه ندیه یانه، سیاسه تی به ناوه ندیکردنی ده سه لاتداریه کانی ئیران بووه که ریگه یان له هه موو چه شه نه په یوه ندیه کی خه لکی ناوچه که له گه ل ده ره وه ی ولات به ستوه و هه موو کاروباریکیان خستوه ته ژیر چنگوری خویان؛ له ئه نجامدا خه لکی ناوچه سنووریه کان جگه له قاچاخچییه تی هه چ ده ره تانیکی قانونییان بۆ کار و کاسبی له گه ل ده ره وه ی ولات نه ماوه.

موکریان دهردهخەن، بەلکوو پانۆرامایەکن بۆ سەرانسەری ئێران. خزمەتگوزاریی یۆستە، هەفتەى جارێک له تەوریزهوه گەیشتووه تە سابلاغ و هیللی تەلهگەرافى شارەکه هەفتەى دوو جار ئەویش تەنیا بەرەو پووی شاری تەوریز کراوه تەوه. تاقە هیللی ئاسنی نازەربایجان، هیللی تەوریز- جولا بووه که دوو سال دواتر، له ۱۹۱۶ دا تەواو دەکریت. یەك هیللی راگواستنی خەلک و کەلوپەل هەر له و سالانەدا له دوو جەمسەری گۆلی ورمی کەوتووه تە کار که دوو شەریکەى پووسی و ئینگیزی پیکه وه دایانمە زاندهوه. ئەو شمان له بیر نەچیت که له و سالانەدا تەوریز گەورەترین شاری ئێران و لەپیش تاران و مەشەد و ئەسفەهاندا بووه و ژمارەى دانیشتوانی گەیشتووه تە ۳۰۰ هەزار کەس.

بەلام تەرکیزی سەرەکیی راپۆرتەکان لەسەر ناوچەى موکریان و تاببەتمەندییە مروۆفی و سروشتییەکانیەتی، هەر له بازرگانییەوه تا کشتوکال و ئاژەلداری و بەرەمی دارستانەکان، بە دەستنیشانکردنی سنوورەکانی موکریان و ناوی پووبار و چیاکان، چەشنی بەرد و کانزاکانی ژیر زەوییه وه. ئامادەکاریی راپۆرتەکان کەسیکی لیژان و پیشەیی بووه و نەویستووه ئەو بەرپرسانەى وا راپۆرتەکان دەخویننەوه تووشی هەلە بکات، هەر بۆیە پیش راگەیاندى ئاماری هاوردە و هەناردەى سالانی ۱۹۱۲-۱۹۱۳، بەراشکاوێ گوتوویەتی «نابیت چاوه‌روان بن زانیارییه‌کانی ناو ئەو راپۆرتانە سەبارەت بە بازرگانیی ناوچەکه، ورد و هەمەلایەنە بن».

له راپۆرتەکاندا، دیارده ئابوورییه‌کان به تەنیا و جیاواز له کۆمەلگاکە سەیر نەکراون، هەر بۆیەش له چوارچۆیه‌یه‌کی گشتیتیری سیاسی- کۆمەلایەتیدا سەیر کراون و بە دیریک و دووانیش بیت دەستنیشانی ئایین و ئایینزای خەلکەکه و تەنانەت تەریقەت و خانەقاکان کراوه. بۆ نمونە، گوتراوه «کورد زۆر حەز دەکات وهک جەنگاوه‌ر دەرکه‌وێت... و له پرسى ئاییندا کەمتەرخمە، بەلام رقی له پارس و تورکەمن-تەتەرەکانە و بە عەجەم ناویان لى دەبات»، یان بە چەند رسته و پەرەگرافیک چۆنیەتی دامەزرائی خانەقای زەنبیل و شیخ عەبدولحەکیم، هەر وه‌ها خانەقای بورهان و حاجی مەلا سدیقى کاربەرئۆبەرى شیخ دەناسینیت. سەبارەت بە هۆزە کورده‌کانیش دەلیت گەورک و مەنگۆر و پیران بەرەو نیشته‌جێبوون دەپۆن. دیارە ئەوانە ئاماژەیه‌کی سەرپێیین و تەرکیزی سەرەکیی راپۆرتەکه

زانباریی سوپایی ئاماده دهکات. ١ ئه و له کوردستانیش به هه مان شیوه دهجوولاییه وه و ئه و راپۆرتانه، هاوړئ له گه ل ٨٠ وینه ی پسیپۆرانه ی لئ به جیماوی، لایه نی زۆری مروقی و سیاسی و کومه لایه تی کومه لگای کوردی سه ره تاکانی سه ده ی بیسته م پیشان ده دن. هه رچۆنیک بیت، ئیپاس که سایه تییه کی هه لکه وتوو بوو و گه لی ئیمه بو ئه و راپۆرته گرنگانه و بو وینه میژوو بییه کانی و بو خوینی رزاوی له سه ر خاکه که مان، قه رزاری که سایه تییه که یه تی.

ئه رکی به ریز مه نسوور سدقی له دۆزینه وه و وه رگێرانی راپۆرته کان جیگه ی ریزی تاییه ته، به تاییه ت که شاره زاییه کی باشی له زمانی رووسیدا هه یه و به شی به رچاوی کاره کانی وه رگێراونی سه رچاوه گرنگه نه بینراوه کانی پسیپۆرانی میژوو و سیاسه تی رووس سه باره ت به کوردستان و کوردن. رووسه کان، چ میژوونووس و کومه لناس و چ سیاسه توانیان، به تاییه ت ئه وانیه ی وا پیش ئۆکتۆبه ری ١٩١٧ له سه ر کوردستان توێژینه وه یان کردوو، زۆر زیاده تر له ئورووپاییه رۆژاوییه کان چوونه ته قوولاییی بابه ته راگه یه نراوه کانیانه وه و ئه مرق ده بینریت که کتیب و تاره کانیان زیاده تر له کاره کانی ئیمه ی کورد و ئیرانی و ئه ورووپاییه کان، جیگه ی باوه ر و پشت پی به ستنن.

تئیبینی وەرگپر

مالپه‌ری کتیبخانه‌ی گشتیی میژوویی پوووسیا کومه‌لیک کتیبی له ژیر ناوی گشتیی "راپورته‌کانی نوینه‌رانی کونسولخانه‌کانی پوووسیا له دهره‌وی ولات له بواری بازرگانی و پیشه‌سازیدا" ئاشکرا کردوو که فرمانگه‌ی بازرگانی و هزاره‌تی بازرگانی و پیشه‌سازی ئیمپراتوریای پوووسیا له ۷ سالی ۱۹۱۲-۱۹۱۷ دا چاپ و بلاوی کردوو ته‌وه^۱. دیاره‌ته‌نیا به‌شیک له‌م کتیبانه له‌سه‌ر مالپه‌ره‌که بلاو بووه‌ته‌وه^۲. له‌نیو ئه‌وانه‌شدا، دوو راپورتی کاربه‌ریوه‌به‌ری کونسولخانه‌ی ئیمپراتوریای پوووسیا له سابلاخ له کتیبی ژماره ۳۸ سالی ۱۹۱۴ (ل.ل. ۱-۵۸) و کتیبی ژماره ۵۴ سالی ۱۹۱۵ (ل.ل. ۴۹-۶۴)، هه‌روه‌ها راپورتیکی کاربه‌ریوه‌به‌ری کونسولخانه‌ی ئیمپراتوریای پوووسیا له ورمی (کتیبی ژماره ۵۴ سالی ۱۹۱۵، ل.ل. ۶۵-۷۳) ده‌بیرین که وەرگپراره‌کانیان، ئه‌م کتیبه‌یان پیک هیناوه.

هه‌ر دوو راپورته‌که بیجگه له ناویشانه سه‌ره‌کیه‌کانی، به‌گویره‌ی سه‌ردیری لاوه‌کی دابه‌ش نه‌کراوه، به‌لام وەرگپر ناوی ئه‌م کتیبه و به‌شه‌کانی به‌پیی نیوه‌پوکی بابه‌ته‌کان، هه‌لبژاردوو. ئه‌لیکساندر ئیپاس به‌شی یه‌که‌می راپورتی ژماره ۱ی ئاماده‌ی کردوو^۳. به‌لام دوا‌به‌دوای ئه‌م راپورته، بابه‌تیک هاتوو به سه‌ردیری "تئیبینی‌ه‌کانی سکرتری به‌ریوه‌به‌ری کونسولخانه‌ی پوووسیا له سابلاخ" که دیاره‌ پاش مه‌رگی ئه‌لیکساندر ئیپاس، سکرتری کونسولخانه، "ن.م. چاسف" نووسیویتی^۴ و به‌روونی ئاستی نزمی پسپوری نووسه‌ره‌که‌ی له‌چاو ئه‌لیکساندر ئیپاس پیشان ده‌دات.

سه‌یر ئه‌وه‌یه که له کوتایی کتیبی ژماره ۵۴ سالی ۱۹۱۵، له لاپه‌ره‌ی ۶۵ دا، ئاماژه به‌وه‌ی کراوه که ئه‌لیکساندر ئیپاس راپورتی ژماره ۲ نووسیوه، له کاتیکدا ده‌زانین ئیپاس له کوتایی سالی ۱۹۱۴ دا کوژراوه. ره‌نگه ئه‌وه‌ش راست بیت و ئیپاس

۱- <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/49570-doneseniya-rossiyskih-konsulskih-predstaviteley-za-granit-sey-po-torgovo-promyshlennym-voprosam-spb-pg-1912-1917>

۲- سالی ۱۹۱۲ کتیبی ژماره ۷، سالی ۱۹۱۳ ژماره‌کانی ۲۰، ۲۳، ۲۴، ۲۶، ۳۰، ۳۳؛ سالی ۱۹۱۴ ژماره‌کانی ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰؛ سالی ۱۹۱۵ ژماره‌کانی ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲؛ سالی ۱۹۱۶ ژماره‌کانی ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰؛ سالی ۱۹۱۷ له ژماره ۲ تا کوو ژماره ۱۵ بلاو بووه‌ته‌وه.

۳- له کتیبی ژماره ۳۸ سالی ۱۹۱۴، ل.ل. ۹۹ ئاماژه‌ی پین کراوه.

۴- کتیبی ژماره ۳۸ سالی ۱۹۱۴، ل.ل. ۹۹.

ئەم راپۆرتە ی لە هەمان سالێ ١٩١٤ نووسیوه و لە کتییی سالێ ١٩١٥ دا، چاپ کراوه. لەم راپۆرتە دا بیجگه له چەند بابەتیک نەبیت، زۆر بەی کورتکراوه، یان دووپاتە ی راپۆرتی ژماره یه که.

راپۆرتی ژماره ٣، که سینک به ناوی "پ.پ. فیدینسکی" ١ ئاماده ی کردووه که کاربەر یوه بهری کونسولخانه ی ئیمپراتوریای روسیا له ورمی و خوی بووه. ٢.

لەم راپۆرتانە دا، هەلکشانی رێژەییی باروڊۆخی ئابووری و بازرگانیی ناوچه که به گشتی، و به تایبەت سابلاغ و کوردستانی موکریان، پاش پاشه کشه ی یه که می سپای عوسمانی له سالێ ١٩١٢ لەم ناوچانە دا بهروونی دەبینریت. به لام به گوێره ی گه لیک زانیاری دەبینین له کۆتاییی سالێ ١٩١٥، کاتیک دیسان سپای عوسمانی ناوچه کان داگیر دهکاته وه و شه ری نیوان سپای روس و عوسمانی لەم ناوچانە دا چرتر ده بیته وه و کوردیش وه ک که واسووری بهر له شکر تیکه ل به سپای عوسمانی ده بیته وه و کۆمه لکوژی سابلاغ و کوردستانی موکریان له لایه ن سپای روسیای لئ ده که ویته وه، باروڊۆخی ناوچه که چی به سه ر دیت؛ و له ئاکامدا قاتی و قری و برسیتی ته وای ناوچه ی کوردستانی موکریان ده گریته وه.

به گشتی زانیارییه کانی ئەم راپۆرتانە ده توانن ببه ن به مای کۆلینه وه ی زانستیانه ی زۆرتر و هه مه لایه نه تر له هه موو ئه و بوارانە ی له راپۆرتە کاند ئاماژه یان پئ کراوه.

وه رگێر هه ولی ساغکردنه وه ی ناو نیشانه جوگرافیایی و که سایه تییه کانی داوه، به لام هیشتا هه ندیکیان ته و او نین، بۆیه به تییینی و یارمه تیی زانیان و پسپۆرانی بواره که، ده کریت چاپی دووه می بئ خه وشتر بکریت.

هه موو په راویزه کان و واتاگه لی به رانه ر به وشه لاتینییه کان ه ی وه رگێرن و له نیو ده که شدا تینییه کانی وه رگێر به دوو که وانی راست ([...]) ئاماژه ی پئ کراوه.

وه رگێر پنیسته ئه و په ری پیزانیی خوی ئاراسته ی زۆر به ریز ئه نوهر سولتانی بکات

١- "پاقل پیترو فچ فیدینسکی" (١٨٨٠-١٩٣٨)، سالێ ١٩١٤ له ورمی و سالێ ١٩١٥ له خزی، کاربەر یوه بهری کونسولخانه ی روسیا بووه.

٢- کتییی ژماره ٤٤ ی سالێ ١٩١٥، ل. ٦٥.

که سه ره‌رای سه‌رقالیی بیوچانی، به دلفراوانییی که زۆر به ده‌قه‌که‌دا چوووه‌وه، پێشه‌کی بو نووسیوه و گه‌لیک هه‌له و په‌له‌ی وەرگێڕی راست کردووه‌ته‌وه. هاوکات سپاس بو وەرگێڕ و شاعیر، کاک ره‌سوول سوڵتانی که هه‌ندیک بابته‌ی میژوویی ناوچه‌که‌ی ڤوون کردووه‌ته‌وه. هه‌روه‌ها سپاسیش بو به‌ریزان: دکتۆر په‌ه‌به‌ر مه‌حمودزاده، سلیمان چووکه‌لی، پسپۆری لیها تووی جوگرافیای ڤۆژه‌لاتی کوردستان، سه‌ید یوسف سه‌عه‌دی، مارف ئه‌وراز که هه‌ندیک ناو‌نیشانه جوگرافیاییه‌کانی ناوچه‌که‌یان ساغ کردووه‌ته‌وه.

له کۆتاییی ئەم وەرگێڕانه‌دا دوو پاشکۆ زیاد کراوه. پاشکۆی ۱، بو دوو ده‌قی به‌یتی "که‌ل و شیر" ته‌رخان کراوه که له ڤاڤۆرتی ۲ و له په‌راویزی به‌شی "شوینه‌واری میژوویی و سامانه سروشتییه‌کان" دا، باسی ئەم به‌یته‌ هاتووه. له پاشکۆی ۲ دا، وەرگێڕ هه‌ندیک له وینه‌ میژوویی و ده‌گمه‌نه‌کانی ئەلیکساندر ئییا، کۆنسولی ڤووسیا‌ی له سابلاخ گونجان‌دووه.

رپورتی کاربه ریوه بهری کونسولخانهی ئیمپراتوریای روسیا له سابلاغ

جوگرافیای ناوچه که

به گویرهی رپورتی کاربه ریوه بهری کونسولخانهی ئیمپراتوریای روسیا له سابلاغ له ریکه وتی ۱۴ی ئوکتوبه ری ۱۹۱۴، سنووری ناحیهی سابلاغ، ئەم ناوچانهی ژیره وه دهگریته وه:

ناوچه که له باکوور- له بناری کیله شینه وه، واته له سنووری پارس و تورکیاوه^۱ دهست پین دهکات و به دریزیی روبروی گادر داده کشیت تا دهگاته گوندی دهر بهند و لیروه به رهو رۆژه لات دریز ده بیته وه و به تهنیشت گوندی "کزدهرم" دا^۲ تی دهپه ریته تا دهگاته گولی ورمی و له که نارهکانی باشووری ئەم گۆله وه دریز ده بیته وه تا دهگاته کوتاییی روبروی "جهغه توو" و له وینده ری به رهو سه رچاوهی "جهغه توو" داده کشیت تا دهگاته لووتکهکانی خوارووی زنجیره چیای "شاویردی". به لام به رهو رۆژه لات و باشووری رۆژه لات به دریزیی زنجیره چیای "شاویردی"، چیاکانی "مه پمه ر داغ"، "دهمیر لوو داغ" و "قر قاپان" شوپ ده بیته وه تا گوند و سه رچاوهی روبروی "ساروک" [یان ساروق] و دواتر به که نارهکانی ئەم روبره دا هه لده کشیت تا دهگاته سه رووی گوندی "ساحیو" و چیای "شیوی گومبه زان".

هیلی باشوور، باشووری رۆژاوا و رۆژاوا ناوچهی سابلاغ، سنووری نیوان پارس و تورکیای پیک هیناوه. ناوچهکانی ژیر چاودیری کاربه ریوه بهری کونسولخانهی سابلاغ له باکوور و رۆژه لات وه ده بیته ناوچهکانی ژیر چاودیری کونسولخانهی ورمی و کونسولخانهی گشتی "تهوریز"^۳. ههروهه باشووری رۆژاوا ناوچهی سابلاغ، ده بیته ناوچهکانی ژیر چاودیری کونسولخانهی کرماشان.

۱- پینش پیکهاتی ئەم ولاته، له نووسراوهکانی روسیدا هه ر به "تورتسیا"، واته "تورکیا" ئاماژهی پین کراوه.
 ۲- "کزدهرم" رهنکه به هوی لافاو ویران بووبیت. ئیستا بووه ته گوندی "شیرین بلاغ" که له تهنیشت گوندی "شیروان شهلی" و باکووری "حهیده راوا" هه لکه وتوه. (سه رچاوه: په یامی دهنگی سلیمان چوکه لی به ریکه وتی ۲۰۲۵/۰۷/۰۴).
 ۳- له گشت نووسراوهکانی سه ردهمی ئیمپراتوریای روسیا، ریک به "تهوریز" ناوی هاتوه نهک "تهبریز" (Tawriz/Tavriz).
 (Tavriz).

که وابوو ناوچهکانی ژیر چاودیری کاربه ریوه بهری کونسولخانهی ناحیهی سابلاغ، ئەم یه که ئیدارییهی ولاتی پارس دهگریتهوه: فهمانداریی سابلاغ یان کوردستانی موکریان، سایقهلا، سهقز و بانه، ههروهها ناوچه سهربهخوکانی سلدوز [سندووس] و میانداو که سهر به ئیدارهی فهمانداریی گشتیی ئازهربایجان. سهقز و بانه پیشتتر سهر به ئیدارهی فهمانداریی گشتیی کوردستان (سههندهج) [سنه] بوون. ئیستا تهنیا له پووی باجی گشتی و باجی گومرگییهوه وهک پیشوو، سهر به فهمانگه داراییهکانی سنهن.

لهنیو یه که ئیدارییهکانی ژیر چاودیری کاربه ریوه بهری کونسولخانهی سابلاغدا، فهمانداریی سابلاغ یان کوردستانی موکریان گهورهترینیانه و له سنورهکانی نیوان تورکیا و پارس ههتا کوو پووباری "جهغهتوو" که دهپرژیتته گۆلی ورمی، دهگریتهوه و لهم محالانه پیک هاتوه:

شاری سابلاغ و گوندهکانی دهوروبهری که بریتییه له ۴۵۰۰ خانوو و ۵۰ ههزار دانیشتوو؛

محالی شارویران، ۶۲ گوند، ۴۵۰۰ خانوو و ۴۰ ههزار دانیشتوو؛

محالی ئاختهچی، ۸۵ گوند، ۵۵۰۰ خانوو، ۵۰ ههزار دانیشتوو؛

محالی قهرهله، ۲۲ گوند، نزیکهی ههزار خانوو، ۸ ههزار دانیشتوو؛

محالی بههی، ۶۴ گوند، ۵ ههزار خانوو، ۵۵ ههزار دانیشتوو؛

ئیل تهیموور. ۳۸ گوند، ۳ ههزار خانوو، ۲۵ ههزار دانیشتوو؛

محالی تورجان، ۳۹ گوند، ۳ ههزار خانوو، ۲۵ ههزار دانیشتوو؛

محالی گهورکی موکریان، ۲۴ گوند، ههزار خانوو، ۱۰ ههزار دانیشتوو؛

محالی هۆزی مهنگور، ۱۱۵ گوند، ۵ ههزار خانوو، ۴۹ ههزار دانیشتوو؛

محالی لاجان یان محالی هۆزی مامهش، ۷۶ گوند، ۴ ههزار خانوو، ۳۵ ههزار

دانیشتوو؛

کونه لاجان یان محالی هۆزی پیران، ۳؛ گوند، ۱۲۰۰ خانوو، ۲ ههزار دانیشتوو؛

ناحیه ی سه رده شت، ۱۸۰ گوند، ۲ ههزار خانوو، ۵۰ ههزار دانیشتوو.

کۆی گشتیی فه رمانداریی سابلاغ: ۷۶۹ گوند، ۳۹ ههزار و ۷۰۰ خانوو، ۳۹۹ ههزار

دانیشتوو.

فه رمانداریی ساینقه لا بریتیی له ۱۵۴ گوند، ۷ ههزار و ۱۱۷ خانوو، ۳۲ ههزار

دانیشتوو.

فه رمانداریی سه قز و بانه، بریتیی له م محالانه:

شاری سه قز و گونده کانی ده ور به ری، ۱۴ گوند، ۲ ههزار و ۸۰ خانوو، ۱۰ ههزار

و ۴۰۰ دانیشتوو؛

محالی سوننه ته، ۱۶ گوند، ۹۰۵ خانوو، ۴ ههزار و ۶۰۰ دانیشتوو؛

محالی میره دئ، ۱۸ گوند، ۷۳۰ خانوو، ۳ ههزار و ۶۵۰ دانیشتوو؛

محالی کونده لان، ۲۵ گوند، ههزار و ۴۰ خانوو، ۸ ههزار و ۵۰۰ دانیشتوو؛

گونده واری به گزاده ی فه یزولا به گی، ۱۵ گوند، ۷۵۵ خانوو، ۳ ههزار و ۸۰۰

دانیشتوو؛

گونده واری کولته په، ۴۳ گوند، ههزار و ۷۴۵ خانوو، ۱۰ ههزار دانیشتوو؛

بانه:

محالی کیوه روو، ۱۶ گوند، ۳۹۹ خانوو، ۲ ههزار و ۲۰۰ گوند؛

به لوا، ۱۲ گوند، ۲۸۲ خانوو، ههزار و ۵۰۰ دانیشتوو؛

حه مه شوور، ۱۸ گوند، ۶۳۰ خانوو، ۳ ههزار و ۸۰۰ دانیشتوو؛

محالی خویراوا و ههنگوور، ١٠ گوند، ٤٢٥ خانوو، ٢ ههزار و ٥٠٠ دانیشتوو؛

محالی تاژان و دهشته مال، ١٨ گوند، ٣٨٠ خانوو، ٥ ههزار دانیشتوو.

کوی گشتیی فهرومانداریی سهقز و بانه، ٢٠٥ گوند، ٩ ههزار و ٨٢١ خانوو، ٥٥ ههزار و ٩٥٠ دانیشتوو.

ناوچهی سهربهخوی سلدوو [سندووس] بریتیه له ١١٧ گوند، ٦ ههزار و ٢٩٤ خانوو، ٤٥ ههزار دانیشتوو.

ناحیهی میانداوای بریتیه له ٨ گوند، ٢ ههزار و ٦٠٥ خانوو، ١٨ ههزار و ٥٠٠ دانیشتوو.

کوی گشتیی ناوچهکانی ژیر چاودیری کاربه‌ریوه‌به‌ری کونسولخانه، دهگاته ههزار و ٢٥٣ گوند، ٦٥ ههزار و ٥٣٧ خانوو، ٦٥٠ ههزار و ٤٥٠ دانیشتوو.

جیۆنجیای ناوچه‌که

ناوچهی ژیر چاودیری کاربه‌ریوه‌به‌ری کونسولخانه بریتیه له زنجیره چیاکانی باشووری گۆلی ورمی و چیاکانی پۆژاواى به‌رزه دهشتی "قزل ئوزن" که به‌شیکه له سنووری پۆژاواى به‌رزه دهشتی ئیران. به‌شیک له ئاوی ههر دوو زنجیره‌که ده‌رژیته نیو گۆلی ورمی و به‌شیکی دیکه‌ی تیکه‌ل به‌ رووباری دیجله ده‌بیت؛ بۆیه به‌گشتی له‌م ناوچه‌یه دوو سه‌رچاوه‌ی ریره‌وه ئاوییه‌کان ده‌بینرین: له باکووری پۆژه‌لاته‌وه سه‌رچاوه‌ی رووباره‌کانی "جه‌غه‌توو"، "ته‌ته‌هو" و له باشووری پۆژاواوه، سه‌رچاوه‌ی رووباره‌کانی گادهر و "که‌لۆی" (زابی بچووک) [زبئی بچووک]. رووباری "جه‌غه‌توو" له چیاى "چل چه‌مه" له پۆژه‌لاتی زنجیره چیاکانی کوردستانی موکریان سه‌رچاوه ده‌گریت و له سه‌ره‌تا به‌ ناوی "خوړخوړه چای" ناسراوه. پۆژاوه سه‌ره‌کییه‌کانی "جه‌غه‌توو" له‌لای

١- به‌هۆی لکاندی ژماره‌یه‌کی زۆری گونده‌کانی شارستانه‌کانی مه‌هاباد (سابلاغی پینشو) و بۆکان به‌ شارستانی میانداو، ژماره‌ی گونده‌کانی شارستانی میانداو ئیستا گه‌یشتووه‌ته ١١٦ گوند! ته‌نانه‌ت ژماره‌یه‌ک گوندی باکووری شارستانی مه‌هاباد له‌ژیر ناوی "روستاهاى دهستان مکریان شمالی شهرستان میاندواب"، واته گونده‌کانی "گونده‌واری موکریان باکوور سه‌ر به‌ شارستانی میانداو" له‌ شارستانی مه‌هاباد جیا کراوه‌ته‌وه (سه‌رچاوه: "ناوه‌ندی ئاماری ئیران").

چه‌په‌وه بریتین له "چه‌می سه‌قز" که له چپای "به‌رده‌سور" سه‌رچاوه ده‌گریټ و به شاده‌ماری ئاوه‌دان‌یی ناحیه‌ی سه‌قز ده‌ژمیر‌ریټ و له‌لای راسته‌وه "چه‌می خان" یان "چه‌می میره‌دی" ی تیکه‌لی ده‌بیټ که له "که‌لیخانه" وه سه‌رچاوه‌ی گرتووه. رووباری "جه‌غه‌تو" تا ده‌رژینه نیو گولی ورمی، هه‌ندیک چه‌می بچووک نه‌بیټ، هیچ ئاویکی به‌رچاوی تیکه‌ل نابیت. به‌لام له ناوچه‌کانی لای راسته‌وه ژماره‌یه‌ک رووبار ده‌بین‌ین که مه‌زنت‌رین‌یان بریتیه له "ساروک چای" و "که‌وره چای".

رووباری "ته‌ته‌هو" له قوولایی ته‌نگاوی نیوان "به‌رده‌سور" و "کورت‌ه‌ک" سه‌رچاوه‌ی گرتووه؛ و له‌لای راسته‌وه "چه‌می خالوو" و له‌لای چه‌په‌وه گه‌لنک چه‌می دیکه‌ی تیکه‌ل ده‌بن و له کۆتاییدا، واته له "دیلتا" ی پیش گولی ورمی، ده‌گه‌ل "چه‌می سابلاغ" ده‌رژینه نیو گولی ورمیوه.

بیجگه له و رووباران‌ه‌ی ئاماژه‌ی پی کرا، رووباری گاده‌ریش که له چپاکانی سه‌ر سنووری تورکیا سه‌رچاوه ده‌گریټ، پاش ئاودیرکردنی ناوچه‌ی سلدووز [سندووس] تیکه‌ل به گولی ورمی ده‌بیټ.

سه‌رچاوه ئاوی دوهم، واته ئاوه‌کانی باشووری رۆژاوی ناوچه‌که بریتیه له ده‌راوه‌کانی سه‌رووی پیره‌وی زیی بچووک ده‌گه‌ل کومه‌لنک چه‌می دیکه.

زیی بچووک له سی رووباری "گه‌رگه‌ده‌شان"، "سی چه‌مان" و "چیخیده‌ره" پیک هاتووه، به‌لام له‌لای "چپاره‌ش" هوه به ناوی رووباری "لاوین" ناسراوه. رووباری لاوین له سه‌ره‌تا به‌ره‌و رۆژه‌لات داده‌کشیت، به‌لام دواتر ورده ورده به‌ره‌و باشوور شوږ ده‌بیته‌وه. پاش تیکه‌لبوونی چه‌می "بادین آباد" [بادیناوی] که له قه‌ندیل و "کوورکه هه‌لالان" سه‌رچاوه‌ی گرتووه، رووباره‌که به‌ناوی "که‌لوی" یان "زی" ئاماژه‌ی پی ده‌گریټ و له‌نیوان دۆل و ده‌راویکی دريژ به‌ره‌و باشوور و ناحیه‌ی سه‌رده‌شت شوږ ده‌بیته‌وه. زیی بچووک پاشان به‌ره‌و رۆژاوا ده‌سوورپه‌وه و له زنجیره چپاکانی ئالان تی ده‌په‌ریټ و له کۆتاییدا تیکه‌ل به دیجله ده‌بیټ.

چپاکانی نیوان "کیل‌ه‌شین" و نشیوی "ئالان"، زنجیره چپایه‌کی لینگریدراویان له‌سه‌ر سنوور پیک هیتاوه و له باکووری رۆژاواوه به‌ره‌و باشووری رۆژه‌لات به به‌رزایی

٢٥٠٠ مەتر درێژ دەبنەو. لووتکە ی ئەم زنجیرە یە دەگاتە ٣٠٠٠ مەتر و زۆرتریان له تەواو سالدا، بەفر دایبۆشیو.

چیاکانی لای پۆژەلاتی زێی بچووک هاوتەریین دەگەل زنجیرە چیا سنوورییەکان، بەلام تا رادەیکە هەم له ئەوان نزمترن و هەم هینکی راستیان پیک هیناوە و هەم له ئاستی سەردەشتەو پیک وەک چیا سنوورییەکانی نێوان ئالان و چیا "چل چەمە". بەرەو پۆژەلات وەردەسوورینەو.

پیکهاتە جیولۆجیی هەر دوو زنجیرە چیا، وەک یەکن و لووتکەکانیان له زناری گرانی پیک هاتوون، هاوکات له لای چەپی پووبارەکان، چینه نشیوکانی لای راستی هەر دوو زنجیرە بەرەو پۆژەلات و پۆژاوا شوڕ بوونەتەو. که وابوو دەتوانین بلین، دۆلی زێی بچووک لهو چینه نشیوانە پیک هاتوو که چیاکان له ئاکامی گرکانەکاندا، لەدەستیان داو. بۆیە بەگشتی بیچی هەر دوو لیواری پووبارەکه هاوشیوەن، واتە له زنجیرەیک لووتکە قیت پیک هاتوون و له داویناندا تەپۆلکەگەلیک بە هەموو ئاراستەکاندا قووت بوونەتەو و لیواریکانیان بەرەو قوولایی پێرەوی ئاوی پووبارەکه داخزاوون و له ئاکامدا چینهکانی دۆلەکیان پیک هیناوە.

بەلام ئاراستە ی پووبارەکه هەلگری دوو تاییەتمەندییە: یەکەم، لهو شوینانە ی که ئاوی پووبارەکه خوڕینە، پێرەویکی تەخت له لای چەپ و راستدا ساز دەکات، بەلام لهو شوینانە ی که ئاوی پووبارەکه له نیو خاک و گاشەبەردە پژاوەکاندا تی دەپەڕیت، لیواریکانی پووبارەکه تەنگ و بە گاشەبەردە خڕ و بی بیچی که پکه داپژاوەکانی پێشو، تەنگەبەر دەبیتەو.

له لایەکی دیکەو ئەگەرچی زنجیرە چیاکانی سەر سنوور له هەر دوو لاو سەخت و سەرکەشن، زنجیرە چیاکانی پۆژەلاتی ئەم ناوچە یە، واتە زنجیرە ی "کورتەک"، تەنیا له لای پۆژاواو سەخت و سەرکەشن، بەلام له لای پۆژەلاتەو و رده و رده نزم دەبنەو و له دەستی چەپی پووباری "جەغەتوو"، ئیتر دەبیتە تەختایی.

چیاکانی محالە نیوخییەکانی کوردستانی موکریان خەرپشته ی زنجیرە چیاکانی "کورتەک" ن. واتە کویستانی "بەردەسوور" که له "کورتەک" جیا دەبیتەو، بەرەو ناوچە

نیوخۆیییەکانی کوردستانی موکریان دريژ دەبیتەوه تا دەگاتە رووباری "جەغەتوو" گەلیک چیا و بەرزایی دیکە له خۆی دەگریت. هەر بەم شیوه‌یه زنجیره چیا هاوتەریبه‌که‌ی که له باکووری رۆژاواوه به‌ره‌و باشووری رۆژه‌ه‌لات دريژ بووه‌ته‌وه، لقوپیپه‌کانی ده‌گه‌ل خه‌رپشته‌که‌ی سه‌روه‌ه هاوتەریبه، به‌لام به ئاراسته‌ی پیچه‌وانه، واته له رۆژاواوه به‌روه‌ه رۆژه‌ه‌لات دريژ بووه‌ته‌وه، هه‌لبه‌ت هه‌ندیکیش به‌روه‌ه باکوور لار ده‌بیتەوه.

تایبه‌تمه‌ندییه جیۆلۆجیه‌کانی ئەم زنجیره چیا‌یانه گەلیک ئالۆزن. هه‌ندیکیان گرکانین؛ بۆیه بیجمی سه‌ره‌کی و ئاسایی خۆیانان له‌ده‌ست داوه و له زۆر شویندا به‌ته‌واوی تیک چوون. بۆ نمونه ده‌کریت ئاماژه به که‌پکه مه‌زنه گرانیته‌که‌ی گوندی "خالد‌ه‌لیل"، یان به‌رده مه‌رمه‌ره‌که‌ی سه‌رده‌شت، یان هه‌لدیره قسلییه‌کانی "ته‌رغه" و "عیساکه‌ند" بکه‌ین.

سامانه سروشتیه‌کانی ناوچه‌که

لایه‌نی گشتیی پیکهاته‌ی جیۆلۆجیی هەر دوو زنجیره چیاکان و زنجیره نیوخۆیییەکانی ناوچه‌ی کوردستانی موکریان پیمان ده‌لیت رهنه‌گه‌لیک کانه‌ی جۆراوجۆری له خۆیدا هه‌شار دابیت، بۆیه پیوستی به لیکۆلینه‌وه هه‌یه.

زیی بچووک، "ته‌ته‌هو" و "جەغەتوو"، به‌دنیاییه‌وه زیی لئ په‌یدا ده‌بیت. پرسه‌که‌ی ته‌نیا له‌وه‌دایه‌ له‌که‌ی چه‌ندی زیی تیدایه، بۆیه پیوسته به‌شیوه‌یه‌کی دروست لیکۆلینه‌وه‌ی له‌سه‌ر بکریت.

به‌گویره‌ی زانیاری دانیشتوان بیت، له ناوچه‌ی زیی چاودیری کاربەرئوبه‌بری کونسولخانه‌دا، ئەم کانه‌یانه به‌دی ده‌کرین: له محالی "میره‌دی" ناخیه‌ی سه‌قز، پلاتین هه‌یه؛ له چیا "تووله‌ک"، نزیک گوندی "سه‌را" و له چیاکانی "قه‌لا تبت"، نزیک گونده‌کانی "بۆکان" و "که‌ریزه"، ئاسن و مه‌نگه‌نیز هه‌یه. نزیک گوندی "قۆچاغ"، جیوه هه‌یه، ئه‌ویش نه‌ک به‌ردی جیوه، به‌لکوو به‌شیوه‌ی ناتیکه‌ل و پاک بینراوه. له گوندی "کاسه‌که‌ر"ی نزیک "به‌رده‌ره‌ش" و "به‌رده‌رمان" له "لاجان"، هه‌روه‌ها له رووباری بادیناوی کۆنه لاجان، شوینه‌واری به‌رده‌خه‌لووز و له ناخیه‌ی ساینقه‌لا، مس و قورقوشم و زیو و زیی و نه‌وت هه‌یه.

بیجگه له مانه، له نیوان "سلدووژ" [سندووس] و "شارویران" دا، مه پمه ری زه رده بۆره و له "ته رهغه" و "سایقه لا" و نزیک سه رده شت، مه پمه ری سپی و زه رد هه یه.

گۆلی ورمی نه ک پیداوایستی خوی بۆ گشت ناوچه که دابین ده کات، به لکوو هه نارده ی ناوچه سنوورییه کانی تورکیاش ده کریت.

ته وواکه ره وه ی نه خشه ی سامانه سروشتیه کانی ناوچه که، بریتیه له گراوه کانی "سلدووژ" [سندووس] که سه ره کیتیرینیان، گراوی "شیخ مارف" ه له نزیک گوندی "مه حمه شا". ئەم گراوه له چه شنی ئاوی "نارزان" ه و ئاویکی یه کجار زۆری هه یه.

له نزیک "سابلاغ" و له هه ر دوو لای رووباری "سابلاغ"، چه ند گراویک هه ن که ئاوه که ی هه لگری "کاربۆناتی ئاسن-ئه لکالی" یه.

که شوهه وای ناوچه که

سه باره ت به که شوهه وای ناوچه کانی ژیر چاودیری به پتوه به ری کۆنسلوخانه، چ به گشتی و چ بۆ ئه و ناوچه یه به رزایی مامناوه ندیان له ئاستی ده ریا ١٢٠٠ مه تره، بریتیه له هه موو تایه ته مندیه کانی که شوهه وای "کیشوه ری". واته هاوینی زۆر گه رم و زستانی سه خت و فره سارده. به درێژایی مانگه کانی هاوین، پله ی گه رمی زۆر جار ده گاته ٣٥+ و ٤٠+ و زستانی ش تا کوو ٢٠- پله ی سیلیزی داده کشیت.

دلگیرترین وه رزی سال له م ناوچه یه، به هار و پاییزه. به هار له یه که م رۆژی مانگی مارچ تا کوو ١٠ و ١٥ ی مانگی یوونی درێژه ی هه یه و له کۆتایی مانگی ئووت تا کوو ١٥ ی نۆقه مبه ر، پاییزه. که شوهه وای شه وانی هاوین، ته نانه ت له گه رمترین کاته کانیشدا، فیتکه؛ به لام له مانگی ئۆکتۆبه ره وه ئیتر سه رما ده ست پچ ده کات و له نیوه ی دووه می هه مان مانگدا، به فر له لووتکه ی شاخه به رزه کانددا ده باریت و به فری هاوینی سالی پار که نه تهاوه ته وه، زیادتر ده بیت. له ماوه ی سی بۆ چوار هه فته به فر ئیتر ناوچه به رزه کان

١- "نارزان" ناوچه یه که له کۆیستانه کانی کافکاز له رووسیا، گه لیک گراوی سروشتی هه یه. "ئاوی نارزان" هه لگری ٣٠ کانزای جۆراوجۆره و بۆ چاره سه ربی زۆر نه خۆشی به کار دیت.

٢- کاربۆناتی ئاسن-ئه لکالی بریتیه له پیکهاته ی ئایۆنه کانی ئاسن و کاربۆنات که ده گه ل کانزایه کی ئه لکالی تیکه ل ده کرین. چه ندین جۆری کاربۆناتی ئاسن-ئه لکالی هه یه، ناسراوترینیان بریتین له کاربۆناتی ئاسنی [FeCO₃] [III] و کاربۆناتی ئاسنی [Fe₂[CO₃]₃] [III].

سپییۆش دهکات و هاتوچۆ له نیوان گوند و شارهکاندا دژوار ده بییت و ته نیا به پیمان هاتوچۆ ده کریت. له کۆتایی مهنگی فیبریوه رییه وه به فر ورده ورده له دۆل و دهر او دهکان ده تویته وه، ئاستی ئاوی رووبار و ته نانهت جوگه کانیس به رز دهنه وه و په رینه وه لیان دژوار ده بییت. پاش ته واو بوونی بارانی به هاری، به دهگمن هه وروهه لا ئاسمانی ناوچه که داده گریت. به درژیایی پینج مانگ، به هه لکه وت که شوه وای بارانی ده بینریت.

ئهگه رچی دۆلی زیی بچووک زۆر که متر سارده، چونکه چیا به رزه کانی هه ر دوو بالی رووباره که، ناوچه نزمتره کانی له زیران پاراستوه، به لام شاری سه رده شت جیا وازه و زستانی زۆر وشک و سه ختی هه یه، بۆیه هه ر له سه ره تای مانگی دیسه مبه ره وه تا کوو مانگی مارچ، رینگاوبان له چیاکانی "کورتکه" به ته وای ده به ستریت.

پوهه که سروشتییه کانی ناوچه که

له بواری پوهه که سروشتییه کانه وه، ده توانین کوردستانی موکریان به سه ر دوو ناوچه دا دابه ش بکه یین؛ ناوچه شاخاوییه کان و دۆل و دهر اوی رووباره سه ره کییه کانی وهک: زیی بچووک، ته ته هوو و جهغه توو.

دارستان له قه د پالی باکووری به رزاییه کاندا نابینریت؛ زۆر به ی ته نگه لانی نیوان شاخه کان به درک و بنچک، هه روه ها به "گیاوه ن"، واته گژوگیای ئه ستور، داپۆشراون. له بناری چیاکان و له نزیکي گونده کان که دهر فه تی که لکوهر گرتن له ئاوی کانیاو و رژاوه لاهه کییه کانی گاده ر و لاوین هه یه، نه ک ره ز و باخی خۆخ، هه لووژه، شلانه و تری، ته نانهت زۆر به ی میوه ئه ورووییه کانیس ده بینرین. له که ناری زۆر به ی هه ره زۆری گونده کاندا، ریزگه لیک دار چنار به رز بوونه ته وه و که رته کانی بیستان و مه زرای دانه ویله ی وهک گهنم، جو، هه رزن، نیسک و گه رچه کی له یه کتر جیا کردوه ته وه.

ئهگه رچی زیواری سه رووی شاخه کان پووته نه، به لام دۆل و دهر او ده کانی زی بچووک و پووباره کانی دیکه به گژ و گیایه کی زۆر داپۆشراون و له وه رگه یه کی مه زنیان پیک هیناوه که نه ک هه ر کوچه رانی ولاتی پارس، به لکوو کوچه رانی تورکیاش بو له وه راندنی رانه مه ر و مالاتی خویان که لکی لی وه رده گرن. هه رچی به ره و باشوور شوپ ده بینه وه، تووشی هه ندیک داره بی ده بین و دواتر له نزیکي لیواری رووباری "پرد دانان"

واته پژاوهی لای راستی زیی بچووک، دارستان دهست پی دهکات و تاکوو بهرزایی ۱۸۰۰ متر کهند و لهندهکانی داپۆشیوه. دارهکانی بریتین لهم چهشنانهی داربهروو و داری دیکه: داربهرووی "Quercus Valonia" که بهرووی شیرینی ههیه، داربهرووی "Quercus infectoria" که بهرهمهکهی مازووی رهشه بهلام مازووی سپیش ههیه که پیی دهلین "Carpinus betulus"^۱، یان "Ulmus Effusa"^۲. دارگوین، دارسیو، دارهرمی، دارهبن "Pistacia acaminta" که له شیرهکهی بنیشت ساز دهکن.

زۆربهی دارهکان ئهوهنده بهرز نین. هۆیهکهشی دهگهپیتهوه بو ئهوهی له وهزی بههاردا، مهردار و شوانهکان لکوپۆپه تازهکانی ئهم دارانه بو ئالیکی ئازلهکانیان دهبرن. ههروهها له نیوهراستی هاوین کاتیک گهلای دارهکان بهتهواوی گهشه دهکن، رهوهندهکان دیسان لکوپۆپهکانی ژیرهوه بو ئالیکی ئازلهکانیان له وهزی زستان، دهبرن و به باقهی گهوره له شوینیک قهلاچنی دهکن.

له ناحیهی بانه برینی لکوپۆپی داری دارستانهکان کهمتر بهرچاو دهکهویت، له کاتیکدا له سهردهشت، ناوچهی نهلینی فهقی عیسا و نهلینی مهنگورایهتی بیجگه له برینی لکوپۆپی دارهکان بو ئالیکی ئازله، برینی دار بو بهرهمهپهتانی خهلووز زۆر باوه و له سابلآغ دهیفرۆشن.

بههۆی نهبوونی چاودیری و پاراستنی ئهم سامانه سروشتیه، له ئاکامدا ئهم میرات و کهلهپورهی کومهلگای ناوچهکه بهتهواوی نابوود دهبیته.

له دۆل و دهراوهکانی ئالان، بیجگه لهو دارانهی باس کرا، تووشی دارههناری کیویی "Punica granatum"، دارهنجیری کیویی "Ficus carica"، رهزی تری و دارزهیتوون دهبین.

ناژهله کیوییهکانی ناوچهکه

ورچ "Ursus Syriacus" یهکیکه له ناژهله کیوییه مهزنهکانی ناوچهکه که له ئهشکهوتهکانی چیا بهرزهکان و دارستانهکانی سهردهشت و بانهدا دهژیت. بزنه کیوی

۱- به فارسی "ممرز (مههرز)" یان "شرم" (شهردمدار).

۲- دارتوفانه. به فارسی "ناروهن".

له بانه و بهرزاییه کانی لاجان ده ژیت. مه ره کیوی زور که مه، به لام کورد ده لاین له کویستانه کانی قه ندیل، "کورتەک" و برادۆست بینراون. رۆژگاریک پلنگ له ناوچه که هه بووه، به لام له م سالانه ی دوا ییدا له ناوچه کانی ژیر چاودیری کاربه ریوه بهری کونسولخانه نه بینراوه. به راز له قامیشه لانه کانی ده ور به ری گۆلی ورمی فراوان زاوژی کردوو و به ره می باخ و بیستان و ره زه کانی "سلدووژ" [سندووس] و لاجان کاول ده کات. که رویشکی ناوچه که "Lepus tolai" زور گه وره نییه و له ناوچه کانی "سلدووژ" [سندووس]، میانداو و ساینقه لا ده ژیت. رهنگی که ولی که رویشک خۆله میشییه و تیسکی قاوهیی که مه رنگی تیدایه؛ که وله که ی له وهرزی زستاندا سپی ناییت. له دارستانه کانی سه رده شت و بانه، چه شنیک سمۆره "Sciurus asiaticus" ده ژیت که جیاوازه له چاو ئه و چه شنه ی له پروسیا هه یه؛ جیاوازیه که شی له رهنگی پشتی که وله که یه تی که قاوهیی و خۆله میشییه و ژیره وه ی خه نه یییه. هه ره له م ناوچه یه سی چه شنی ده له ک: "Musta foina" [ده له کی به رده لان]، "Mustela martes" [ده له کی دارستان] و "Lutra vulgaris" [ده له کی ئاوی] له کون و که لینه کانی پروباری که لویدا ده ژیت. دوو چه شن ریوی له م ناوچه یه هه یه: ریوی ئاسایی "Canis vulpes" و ریوی ده شتانی "Canis vulgaris". که ولی ریوی و ده له کی دارستانی و ده له کی ئاوی له بازاره نیوخۆیییه کان ده فروشرین و بۆ پروسیاش هه نارده ده کرین. چه قه ل "Canis aureus" ته نیا له رۆژه لاتی ناوچه که ده ژیت. که متیار "Canis hyena" زور ناسراو نییه، به لام گورگ "Canis lupus" له هه موو ناوچه که دا بلاوه و به رده وام په لاماری میگه لی ره وه نده کانی ناوچه ده دات.

"دیلتای پروباره کانی" جه غه توو" و ته ته هوو" له که نارهی گۆلی ورمی، گۆره پانی ژیا نی بالنده کانی پیک هیناوه. ده ستنی شانکردنی بالنده هه مه چه شنه کان که له پروبار و تالاره کانی ناوچه که دا ده ژین، گه لیک دژواره. به ناو بانگترینیان بریتین له: که و "Perdix chukar"، که وی خۆله میشی "Perdix cinerea" و هه وێرده "Perdix coturnix" که به باز، راویان ده که ن و یه کیک له پیشه هه ره دلخوازه کانی ئاغاوه تی کورده.

له نیو پروباره کانی گاده ر، سابلأغ، ته ته هوو و جه غه توو نه قه ی زور مه زن ده ژیت که کیشی ۸- ۱۰ بوود^۱ ده بییت. دانیشتوانی ناوچه که پێیان وایه گوشتی نه قه پاک

۱- یه که ی کیشی کۆن له روسیا که له کوردستانیش باو بووه و ۱ بووت به رانه ر ۱۶.۲۸ کیلو بووه.

نیهه^١ (به کوردی بهم ماسییه دهلێن "سه ماسی"، واته سهگ ماسی)، به لام له هه ندیک ناوچه، وهک "سلدووژ" [سندووس] پۆنه که ی دهگرن و له لامپادا بۆ رووناکی که لکی لی وهردهگرن. بیجگه له نهقه، ئەم ماسییانهش له رووبارهکانی ناوچه دا دهژین: "پانکه"^٢ [Cy-prinus carpio]، "زهرده [Barbel]"، کۆلمه^٣ "Rutilus rutilus"، "سوورهبال [Scar-dinius erythrophthalmus]"، له ش ماسی^٤ "Squalius cephalus". له رووبارهکانی لاوین و کهلیخان ماسی ترۆت یان خاتوونهک^٥ [Salmonidae] فراوانه.

سه بارهت به خشۆکهکان: له ناوچه که دا هه ندیک ماری فره ژههراوی، ژماره یهکی یه کجار زۆر ماری ئاوی و مارمیلکه هه ن. په له وه ره ماییه کانی ش هه ر له و چه شنانه ن که له ناوچه کانی دیکه ی ئێران په روهرده ی ده که ن و پێویست ناکات ئاماژه یان پێ بده ی ن.

دیمۆگرافیای ناوچه که

گشت دانیشتووانی ناوچه که [کوردستانی موکریان]، بیجگه له فه رمانداریی ساینقه لا و ناحیه کانی میانداو و "سلدووژ" [سندووس]، هه موویان کوردن که به گویره ی شیوازی ژیا نیان به سه ر نیشته جی و کۆچه ر دابه ش ده کری ن.

هۆزه کانی ناوچه که

هۆزه نیشته جییه کان بریتین له:

(١) به گزاده یان بابه میری، ١٠ هه زار مالباتن، (٢) دیه بۆکری [دیبۆکری]، ١٢ هه زار مالباتن، (٣) مامه ش، ٤ هه زار مالباتن. به گزاده و دیبۆکری سه ر به هۆزه کانی موکری ن، مامه ش یه کیکه له لکو پۆپه کانی بلباس.

لکو پۆپه کۆچه ره کانی هۆزی موکری بریتین له:

١- موسلمانانی پهیرهوی ریبازی شیعه، گوشتی نهقه یان باقۆ ناخۆن.

٢- واتاکه به زاراوه ی کوردی سهرویه.

٣- واتاکه به زمانی فارسییه.

٤- واتاکه به زمانی فارسییه.

٥- به فارسی، "قزل آلا".

(۱) گهوركى، ۴هزار و ۵۰۰ مالباتن، (۲) به راجى، ۴هزار مالباتن، (۳) مهلكارى، ۵۰۰ مالباتن، (۴) باسكه-كولاسه، ۸۰۰ مالباتن، (۵) كه لاسه، ۴۰۰ مالباتن، (۶) دارمه، ۲۰۰ مالباتن، (۷) ئالان، ۲۰۰ مالباتن.

لكوپپه كۆچرهكانى ھۆزى بلباس برىتىن له:

(۱) مەنگور، ۳ ھەزار مالباتن، (۲) پىران، ۸۰۰ مالباتن، (۳) ئۇجاغى كاخر، ۳۰۰ مالباتن.

كوردانى نىشتەجى له محالەكانى باكور و رۆژھەلاتى كوردستانى موكرىاندا دەژىن.

ئەو ھۆزانە كە ھىشتا شىۋازى ژيانى كۆچەرى بەرپۆە دەبەن، لە محالەكانى رۆژاوا و باشوورى فەرماندارى ساپلاغدا دەژىن و لەوەرگەى مەزنىان ھەيە. ھاوینان ھۆزە كۆچەرەكانى ولاتى توركيا، ھەك خەيلانى، شىخ مەحمودى، بالەكى سەرشەمى، بەلەكى بەرازانى، بۆلى و سوورچى كە لە ناوچەى رانىيە، رەواندز و ئەربىل دەژىن، بۆ ئەم لەوەرگايانە كۆچ دەكەن.

ھۆزەكانى گورك، مەنگور و پىران وردە وردە بەرھو نىشتەجىبون دەپۆن.

ئاخاوتنى ھۆزەكانى موكرى و بلباسى بە زاراۋى كوردى موكرىانىيە و ئەم زاراۋەيە لە سەقز كەوتوۋتە ژىر كارىگەرىي زاراۋەي كوردانى سنە و لە سەردەشتىش گەلىك وشەى توركىيان لە ھاوسى كوردەكانى توركيا، واتە لە پشدرەكان و نوورەدىنىيەكان ۋەرگرتوۋە.

كوردەكان لە روى ئايىنىيە ۋە سوننە و شىعەن. ئەگەرچى توندوتىژ نىن و سەبارەت بە پرسى ئايىن زۆر كەمتەرخەمن، بەلام بەرانبەر بە پارسەكان و توركمەنە-تەتەرەكان زۆر توندوتىژن و نەفرەتيان لىيان ھەيە و بەگشتى ھەك سووكايەتى، بە "عەجەم" ناويان دەبەن. زۆرەي كوردەكان پەپرەوى لە شىخە جياۋازەكان دەكەن و باۋەرپان بە پاكى

۱- لە نووسراۋە روسىيەكانى سەردەمى ئىمپراتورىيە روسيادا. خەلكانى توركزمانى ناوچەى ئازەربايجان و باشوورى كافكاز بە "تەتەر" يان "توركمەنى تەتەر" ناو براون و نە بە خۇيان و نە بە زمانيان ھەك "ئازەربايجانى" ناماژەي پى نەكراۋە.

و پیرۆزی شیخهکانیان ههیه و تا ماوهیهک پێش ئیستا، پهیرهوییان له شیخی بورهان^١ یان شیخی زهنبیل کردوه. بهلام له سالێ ١٩١٢ شیخی بورهان کۆچیدوایی دهکات، ههروهها شیخی زهنبیلیش له سالێ ١٩١٣ پاش گهڕانهوهی له زیارهتی مهککه مالاوایی له ژیان کردوه. بهگشتی مامهشهکان، مهنگورهکان و بهگزادهکان مرید یان پهیرهوانی شیخی بورهان بوون. دییۆکرییهکان و گهورکهکانیش پهیرهوانی شیخی زهنبیل بوون. شیخی بورهان سامانداریکی گهوره بووه و پێش مهرگی، داراییی خۆی له نیو کۆرپه گهورهکانی دابهش کردوه و بهشیکیشی بهخشیوه به کاربهڕیوهبهری خۆی، حاجی مهلا سدیق تاکوو سههرشستی منداله بچووکهکانی شیخ بکات. پاش مهرگی شیخی زهنبیل، گیرهوکیشه له نیوان کۆرپهکانی شیخ سهبارت به میراتی باوکیان پهیدا دهییت، بهلام زۆر زوو چارهسهری دهکن. سهیدعهبدولحهکیم، کۆرپه گهورهکهی شیخی زهنبیل جینگهی باوکی گرتووتهوه، بهلام نهیتوانیوه ریز و کاریگهری شیخی زهنبیل دهستهبهربکات.

دانیشتوانی فهرومانداریی ساینقهلا و ناحیهکانی میانداو و سلدووژ [سندووس] تورکمانی-تهتهرن. له ساینقهلا ٧ ههزار مالباتی "ئهفشار" و "چارداوهروو" دهژین. دانیشتوانی ناوچهی میانداو بریتین له ٢ ههزار و ٤٠٠ مالباتی "موقهدهمهکان"، ٢٠٠ مالباتی کورد و ٦٠ مالباتی ئهرمهنی. له سلدووژ [سندووس] "قهره پهپاغهکان" دهژین که پاشماوهی ئهو کهسانه عهباس میرزا^٢ له "یهریقان" و "ئهلیزافیتپۆل"^٣ هوه، راگوازی ئهم ناوچهیهی کردوون. لکۆپۆپی "قهره پهپاغهکان" بریتین له: (١) ناگیخانلوو (٥٠٠ مالبات؛ ٢) شهمسهددینلوو (٣٥٠ مالبات؛ ٣) چخیرلوو (٥٠٠ مالبات؛ ٤) جان ئهمهدلوو (٦٠٠ مالبات؛ ٥) تیرکاوان (٣٠٠ مالبات؛ ٦) سالار (٢٠٠ مالبات؛ ٧) عهرهبلوو (٢٠٠ مالبات؛ ٨) ئوولاشلوو (٢٥٠ مالبات).

بجگه له مانه، له سلدووژ [سندووس] ١٢٠ مالباتی ئهرمهنی و نزیکهی ١٠٠ مالباتی

١- سهیدعهبدولکهريم عهلهوی حوسینی له باشووری کوردستان له گوندی کانی توو و بیلهنگه له دایک بووه، به فرمانی سهید سیراجهددینی یهکهه هاتووته رۆژههلاتی کوردستان و خانهقای له زهنبیل دامهزراندوه.

٢- کوری فهتخ عهلی شا.

٣- "ئهلیزافیتپۆل" ناوهندی مهزنترین فهرومانداریی باشووری کافکازی سههر به ئیمپراتوریای روسیا بووه. بهردهوام ناوهکهی گۆراوه: تا سالێ ١٨٠٤، "گهنجه"، پاش داگیرکردنی له لایهن سوپای روسیاوه، له ١٨٠٤-١٩١٨ "ئهلیزافیتپۆل"، له ١٩١٨-١٩٣٥ ديسان "گهنجه"، له سالێ ١٩٣٥-١٩٨٩ "کیروڤاباد"، له سهردهمی سههرهخویی کوماری نازهربایجان، دوبراره بووتهوه به "گهنجه" و ئیستا دووهمین شاری ههرهگهورهی ئهو ولاتهیه.

سريانى-كلدانى دهژين. له سالى ۱۸۱۴د، ۷۶ مالباتى سريانى-كلدانى ئەم ناوچه يه به مهبه ستي دهسته بهر كوردنى پشتيوانىي رويوسيا، ئايىنى خويان بۇ ئورتودوكسى سلافيانى (رويوسى) گورپوه.

تايه تهنديي شاره كانى ناوچه كه

شارى سابلاغ- گه وره ترين ناوه ندى سياسى، ئيدارى و بازرگانىي ناوچه كه يه كه له لاي راستى چهمى سابلاغ هلكه وتووه. شار برىتييه له ۳۸۵۰ مالبات و نزيكه ي ۲۵ هزار دانىشتووى هه يه؛ له وانه ش ۳۶ خانوو توركماني-ته تر، ۷۰ خانوو جوو، ۳۰۰ خانوو ئەرمه نى و ئەوه ي ديكه هه موويان كوردى تندا ده ژيت. سابلاغ ۴ گه رماو، مزگه وتيكي شيعه، ۱۲ مزگه وتى سوننه، ۱۱ كاروانسه را- دوويان كاروانسه راي بازرگانين، بازار يكي داپوشراوى مه زن كه ۵۰۵ دووكانى هه يه.

بيجگه له كاربه رېئوبه رايه تىي كونسولخانه ئىمپراتورىيە روسيا، له سالى ۱۹۱۱هوه كونسولخانه ي عوسمانى و بنكه ي بانگخوزانى ئەمريكايي سه ر به كليسا ي لوتيز^۱ له سابلاغ كراوه ته وه.

سابلاغ له رېگاي هيلى ته له گرافه وه به ته ور يز به ستر او ته وه كه له شاره كانى ميانداو، مه راغه، بناو و گه وگان تتيه ر ده بيت. ئالوگور ي پوس ته له نيوان سابلاغ و ته ور يز وه حه وتانه دوو جار به رېئوه ده چي ت. هه روه ها حه وته ي جار يك سابلاغ له رېگاي ته ته ره وه (قاسيده كان)، په يوه ندىي پوس ته ي ده گه ل سه قز، بانه، سه ر ده شت، شنق و ورمى هه يه.

بۆكان- گونديكى گه وره يه و له لاي راستى رووبارى ته ته هوو هلكه وتووه و ۵۲۰ خانووى هه يه كه له ۸۰ يان دا، جوو ده ژين. بۆكان نزيكه ي ۳ هزار دانىشتوو، يه ك

۱- "كۆمهله لى لووتيزى ميسيونى رۆژه لات" له سالى ۱۹۱۰ له ئەمريكا دامه زراوه و له سالى ۱۹۱۱ له سابلاغ بنكه ي خوى كردووه ته وه.

گه‌رماو، ٢ مزگه‌وتی سوننه، ٤ کاروانسه‌را و ١٨٩ دووکانی هه‌یه. ئهم شاره له‌سه‌ر رینگای ته‌وریز-سنه- کرماشان- تورکیا هه‌لکه‌وتوو و هه‌ر به‌م هۆیه‌وه له داهاتوودا گرنگی تایبهت په‌یدا ده‌کات. "محهمه‌د حوسین خانی سه‌رداری موکری"٢، فه‌رمانداری هه‌نوکه‌یی سابلاغ، خاوه‌نداریتی بۆکان ده‌کات، به‌لام کاروباره‌کانی خستووته‌سه‌ر شانی سه‌رافیکی شیروانی به‌ناوی "حاجی فه‌رح ئاغای عه‌بدوڵلایه‌ف" هه‌وه که شارۆمه‌ندی رووسیا‌یه.

سه‌رده‌شت- له گۆشه‌ی باشووری رۆژاوی کوردستانی موکریان و نزیک سنووری تورکیا-پارس هه‌لکه‌وتوو و بریتیه له ٦٠٠ خانوو، ٣ هه‌زار دانیشتوو، ٥ مزگه‌وت، یه‌ک گه‌رماو، ٢ کاروانسه‌را و ١٢٠ دووکان. سه‌رده‌شت تاکوو مانگی نۆفه‌مه‌ری ١٩١٢، به‌دریژایی ٦ سال له لایه‌ن سپای عوسمانیه‌وه داگیر کرابوو.

ساینقه‌لا- ناوه‌ندی ئیداری فه‌رمانداری ساینقه‌لایه و له لای راستی رووباری ته‌هه‌وو هه‌لکه‌وتوو و بریتیه ٢ هه‌زار و ١٠٠ خانوو، ٦ هه‌زار دانیشتوو، مزگه‌وتیکی شیعه، ١٠ کاروانسه‌را و ١٦٠ دووکان.

سه‌قز ده‌گه‌ل بانه، فه‌رماندارییه‌کی هاوبه‌شیان پینک هه‌تاوه. شاری سه‌قز بریتیه له هه‌زار و ٢٠٠ خانوو، له‌وانه‌ش ٧٠ خانوو جوو، ٥٠ خانوو شارۆمه‌ندانی تورکیا؟ ٨ هه‌زار دانیشتوو، ٥ گه‌رماو، ٤ کاروانسه‌را، بازاریک به ٣٠٠ دووکان.

بانه له نزیک سنووری تورکیا هه‌لکه‌وتوو و خالی به‌یه‌کگه‌یشتنی رینگاکانی تورکیا‌یه بۆ ناوچه‌کانی دیکه‌ی کوردستانی موکریان؛ بریتیه له ٨٥٠ خانوو، له‌وانه‌ش ٦٠ خانوو جوو، ٥ خانوو ئه‌رمه‌نی مووسلاوی و ٤٠ خانوو شارۆمه‌ندانی تورکیا؛ دانیشتووانی نزیکه‌ی ٤ هه‌زار که‌س ده‌بی‌ت، ٣ گه‌رماو، ١ مزگه‌وت، ٢ کاروانسه‌را و

١- "بۆکان تا سالی ١٩٤٩ و رۆیشتنی سه‌رحه‌م ماله جووه‌کان بۆ ئیسرائیل، دوو گه‌رماوی موسلمان و جووی به‌ته‌نیشت یه‌کتره‌وه هه‌بوو که ئاویان له یه‌ک "توون" هه‌ گه‌رم ده‌کرا. خه‌زینه‌ی گه‌رماوی جووه‌کان بچووکتر بوو. دوا‌ی رۆیشتنی ئه‌وان دیواری نیوان دوو گه‌رماوه‌که هه‌لگیرا و خه‌لکی شار که‌لکیان له هه‌موو ئه‌و گه‌رماوه‌یه‌کگرتوه وه‌رده‌گرت. من ئه‌و ده‌مانه‌ منداڵ بووم و ئه‌و دوو خه‌زینه‌یه‌م ببینیوو و له هه‌ردووکیاندا مه‌له‌م کردبوو." (سه‌چاوه: تیبینی کاک ئه‌نوه‌ر سولتانی به‌ ریکه‌وتی ٢٠/٦/٢٠٢٥).

٢- محهمه‌د حوسین خانی موکری نه‌وه‌ی عه‌زیز خانی موکری به‌ نازناوی سه‌رداری کول، حاکی مه‌هاباد له به‌فرانباری ١٢٩٣ی هه‌تاوی له لایه‌ن ده‌وله‌تی عوسمانی تیره‌باران ده‌کری‌ت.

٣- ره‌نگه‌ کوردی باشووری کوردستان بووین که ئه‌و کاتی وه‌ک شارۆمه‌ندی تورکیا/عوسمانی ده‌ژمیران.

بازاریک که ۲۰۰ دووکانی هیه. بانهش وهک سهردهشت ماوهیهک له ژیر داگیرکاریی تورکیا بووه.

نه‌غده- تاکه ناحیه‌یهک بووه که ئیداره‌ی مه‌دنه‌ی دروستی تیندا پینک هاتبوو، به‌لام کاتی داگیرکردنی "سلدووز" [سندووس] له لایهن تورکه‌کانه‌وه، نه‌غده‌ش تووشی چاره‌نووسی [شاره داگیرکراوه‌کانی دیکه] بووه‌وه. نه‌غده‌ه که وتووته لای چه‌پی "چه‌می بایزای" که ده‌رژیته نیو گاده‌ر، بریتیه له ۴۴۰ خانوو، له‌وانه‌ش ۲۰۰ خانووی جوو، ۱۵۰ خانووی تورکمانی ته‌ته‌ر (قه‌ره‌په‌پاغ)، ۶۰ خانووی ئه‌رمه‌نی و ۳۰ خانووی کورد، ۲ هه‌زار و ۵۰۰ دانیشتووی هیه. گشت بازرگانی "سلدووز" [سندووس] له نه‌غده‌ه به‌رپوه ده‌چیت، هه‌روه‌ها پردی هاتوچوی نیوان سابلاغ و شنوی پینک هیتاوه.

رینگاوبانی ناوچه‌که

زۆربه‌ی رینگاوانی هاتوچوی نیوان ناوچه‌کانی ژیر چاودیری کاربه‌رپوهبه‌ری کونسولخانه ته‌واو "کاروانه‌رئ"ن، به‌لام هه‌ندیکیان ئه‌گه‌ر به‌شپوه‌یه‌کی سهره‌تایی نویژهن بکریته‌وه بو "ئه‌رابه" [ئامرازی گواستنه‌وه‌ی ته‌گه‌ردار] گونجاو ده‌بن.

۱) رینگای سابلاغ- میانداو- بناو- ته‌وریز، به‌دریژایی ۱۸۴ "فیرست" ۲ هه‌ندیک شوینی خاکی و به‌رده‌لانه و مه‌ودایه‌کی به‌رچاوی پان و پیکوت کراوه و بو هاتوچوی ئامرازی گواستنه‌وه‌ی ته‌گه‌ردار گونجاوه. به‌لام گواستنه‌وه‌ی کاللا و شتومه‌ک هه‌ر به کاروانی حوشت، بارگین و ئیستر ئه‌نجام ده‌دریت و به‌گویره‌ی خواست و وه‌زی سال، ۱۰ پوت بار له‌نیوان ۲۰ بو ۴۰ قرانی تیچوو ده‌بیت (یه‌ک قران نزیکه‌ی ۱۸ کۆپیکه)؛ بارگین و ئیستر ئه‌م رینگایه به ۵ بو ۶ و حوشت به ۸ تا ۹ رۆژان ده‌بیرن. ئه‌گه‌ر له

۱- به‌گوندی "بایزاوا"دا تیه‌ر ده‌بیت. به‌شیکی ئه‌م چه‌مه "خیزمال" و به‌شیکی دیکه‌ی به‌ناوی ژنیکی توانا و به‌هیزی ناوچه‌که که ناوی "پیرۆز" بووه. به "پیرۆزه به‌راز" ناسراوه.

۲- بیگومان جووه‌کان وهک زۆربه‌ی شار و ناوچه‌کانی دیکه‌ی رۆژه‌لاتی کوردستان جیاوازییان ده‌گه‌ل کوردان نه‌بووه و خویان به کورد زانیوه، چونکه له لایهن تورک بیزیزیان پین کراوه. ره‌نگه "ئیداره‌ی مه‌دنه‌ی دروست‌ی نه‌غده‌ه به‌هوی زۆربوونی جووه‌کانه‌وه بووبیت.

۳- "werst" فیرست، بریتی بووه له یه‌که‌ی پێوانه‌ی دریژایی له روسیای کون. ۱ فیرست به‌رانبه‌ری ۱/۰۶۷ کیلومه‌تره.

۴- سالی ۱۹۱۳ یه‌ک پاومند به‌رانبه‌ری ۵/۵ قران بووه. " Бутаков Д.Д., Золотаренко Е.Д., Рыбалко Г.П. " .

Валюты стран мира: Справочник / Под ред. С. М. Борисова, Г. П. Рыбалко, О. В. Можайскова

— ۵- Финансы и статистика — М.: ۱۹۸۷, с. ۳۸۳ ."

ته‌وریزه‌وه سواری "فایتون"ی چوارئه‌سپه بیت، رۆژی چوارم ده‌گه‌یته سابلاغ و نرخه‌که‌ی له‌نیوان ۵۰ بۆ ۶۰ تمه‌ن ده‌بیت (یه‌ک "تمه‌ن" نزیکه‌ی یه‌ک رۆبۆل و ۸۰ کۆپیکه)¹. له‌سه‌ره‌تای سال و کاتی لافاوی به‌هاری، په‌رینه‌وه له‌جه‌غه‌توو له‌میانداو گه‌لیک ئه‌سته‌م و دژوار ده‌بیت.

(۲) ریگای سابلاغ- میانداو - مه‌راغه به‌دریژایی ۸۴ "فیرست" خۆله پۆتینه و له‌وه‌زی بارینی باراندا ده‌بیته‌ قور و چلپاو؛ بۆ هاتوچۆی ئامرازی گواستنه‌وه‌ی ته‌گه‌ردار گونجاوه. گواستنه‌وه‌ی بار بۆ ۱۰ پووت ۱۲ تا ۲۰ قرانه و بارگین و ئیستر به ۲ رۆژ و حوشر به ۳-۴ رۆژ ریگاکه به‌برن.

ئه‌م ریگایه به‌هۆی به‌سته‌نه‌وه‌ی به‌ریگای مه‌راغه- میانه- ئه‌رده‌لان (۲۴۹ فیرست)، زۆر جار بۆ گواستنه‌وه‌ی نه‌وتی سپی، قه‌ند و شه‌کر و ئه‌و کالای پیشه‌سازییانه‌ی که له‌ ئاستارا و ئه‌رده‌بیله‌وه هاورده‌ی سابلاغ ده‌کرین، به‌کار دیت. نرخ‌ی گواستنه‌وه‌ی بار له‌ ئه‌رده‌بیله‌وه بۆ سابلاغ، بۆ ۱۰ پووت، ۵۰-۹۰ قرانه و کاروانه‌کان ۷-۱۰ رۆژیان پێ ده‌چیت ریگاکه به‌برن.

(۳) ریگای سابلاغ- ره‌حیم خان- ساینقه‌لا- بیجار- هه‌مه‌دان ۳۵۷ "فیرست"ه: سابلاغ- ره‌حیم خان ۳۴ "فیرست"، ره‌حیم خان- ساینقه‌لا ۳۵ "فیرست"، ساینقه‌لا- بیجار ۱۵۲ "فیرست" و بیجار- هه‌مه‌دان ۱۳۶ "فیرست"ه.

ئه‌م ریگایه کاروانه‌رێیه، به‌لام به‌هۆی گواستنه‌وه‌ی کالای و شتومه‌ک له‌ سابلاغه‌وه بۆ هه‌مه‌دان ریگایه‌کی گه‌لیک گرنگه و تیچووی ۱۰ پووت بار، ۸ تا ۱۸ تمه‌ن ده‌بیت؛ به‌لام له‌ هه‌مه‌دانه‌وه بۆ سابلاغ هه‌رزانه‌تره و بۆ ۱۰ پووت بار، ۴ تا ۸ تمه‌نه و کاروانه‌کان ۱۰-۱۵ رۆژیان پێ ده‌چیت ریگاکه به‌برن.

(۴) ریگای سابلاغ- بۆکان- سه‌قز- سنه ۲۱۹ "فیرست"ه:

سابلاغ- بۆکان ۵۴ "فیرست"، بۆکان- سه‌قز ۳۲ "فیرست"، سه‌قز- سنه ۱۳۳ "فیرست"ه.

۱- تا سالێ ۱۹۱۴ یه‌ک دۆلاری ئه‌مریکا به‌رانبه‌ری ۱/۹۴ رۆبۆل بووه. ۱ رۆبۆل = ۱۰۰ کۆپیک.

ئەگەر هەندیک شوینی ریڭای سابلاغ- بۆکان- سەقز نوێژەن بکریتهوه، رەنگە بۆ هاتوچۆی ئامرازی گواستنهوهی تهگەردار گونجاو دەبیت. بەلام ریڭای سەقز- سنه بهتهواوی کاروانه پێیه و بههۆی بیسه روبههری و پشوییهکی لهم سالانهدا کوردستان تووشی بووه، بهتایبهت ریڭری و تالانکاری هۆزی گلباخی، ئالوگۆری بازارگانی لهم ریڭایهدا تا رادهیهک وهستاوه.

شاری سنه که ناوهندی ئیداری ناوچهی "سەنەندەج" ه (واته کوردستانی پارس)، به دوو ریڭای دیکهوه به شارهکانی هه‌مه‌دان و کرماشان به‌ستراوته‌وه. تا هه‌مه‌دان ۱۳۲ "فیرست" و تا کرماشان ۱۱۵ "فیرست" ه.

۵) ریڭای سابلاغ- بۆکان- سەقز- بانه- سلیمانی- به‌غدا ۶۴ "فیرست" ه:

سابلاغ- بۆکان ۵۴ "فیرست"، بۆکان- سەقز ۳۲ "فیرست"، سەقز- بانه ۵۰ "فیرست"، بانه- سلیمانی ۶۸ "فیرست"، سلیمانی- به‌غدا ۲۶۰ "فیرست" ه.

باسی ریڭای سابلاغ- بۆکان- سەقز له سهره‌وه کراوه. ریڭای سەقز- بانه بۆ گواستنه‌وهی بار کاروانه پێیه و تیپه‌پین له گه‌رده‌نه‌ی "که‌لیخان" (به به‌رزایی ۶۰۹۰ فوت)، له‌نیوان "میره‌دی" و بانه، گه‌لیک دژواره. نرخ‌ی گواستنه‌وه‌ی بار له سابلاغه‌وه بۆ بانه، بریتییه له: ۲۰-۴۰ قران بۆ ۱۰ پووت بار و کاروانه‌کان ۴-۵ پووتیان پێویسته بگه‌نه بانه.

دریژه‌ی ریڭاکه له بانه‌وه بۆ سلیمانی به‌ته‌واوی کاروانه پێیه و له‌م چه‌ند ساله‌دا گرنگی تایبه‌تی په‌یدا کردووه و کاروانه‌کان ۱۸-۲۰ پووتیان پێ ده‌چیت بگه‌نه سابلاغ و نرخ‌ی گواستنه‌وه‌ی بار ۱۰-۲۰ تمه‌نه بۆ ۱۰ پووت.

۶) ریڭای سابلاغ- سه‌رده‌شت ۱۱۰ "فیرست" ه و له "گوینجه" و "نستان" تی ده‌په‌ریت و کاروانه پێیه‌کی خاکی و سه‌خته و کاروانه‌کان به ۴-۵ پووت ده‌بیرن. له مانگی دیسه‌مه‌ره‌وه تا کوو ئه‌پرێل، هاتوچۆ تیندا ده‌ه‌ستیت.

له سه‌رده‌شته‌وه ریڭایه‌ک بۆ سلیمانی هیه (۸۰ فیرست) و ریڭایه‌کی دیکه بۆ رانیه « ۶۵ «فیرست»»، هه‌ر دوویان کاروانه پێن.

٧) ریگای سابلاغ- په سوئ- رایات ١- رهواندز- مووسل ٣٢٣ «فیرست»ه:

سابلاغ- په سوئ ٤٥ «فیرست»، په سوئ- رایات ٥٠ «فیرست»، رایات- رهواندز ٧٢ «فیرست» و رهواندز- مووسل ١٥٦ «فیرست»ه.

ریگاکه هیچ بهر بهستیکی ئه وتوی نییه و کاروانه پیهه. کاروانه کان له ماوهی ١٠- ١٣ رۆژ له سابلاغه وه دهگه نه مووسل و گواستنه وهی بار ٨ تا ١٢ تمه نه بۆ ١٠ پووت. له مانگی مارسه وه تا کوو ئوقه مبهر، زۆرتین کاروان هاتوچۆی تیدا دهگه ن و له دیسه مبهره وه تا کوو ١٥ مارچ هاتوچۆ ده وه ستیت.

٨) ریگای سابلاغ- شنۆ ٧٣ «فیرست»ه، کاروانه پیهه و له نهغه ده تیه پ ده بیته، گرنگی لاهه کی ههیه، ئه گه رچی شنۆ نزیکه له سنور و ئه م شاره به سیده کان^٢ ده به ستیته وه و دواتر دهگاته رهواندز. مه ودا ی نیوان شنۆ و «سیده کان» ٥٠ «فیرست»ه و له سیده کانه وه تا کوو رهواندز، ٣٢ «فیرست»ه.

٩) ریگای سابلاغ- مهحمه دیار- ورمی ١٣٠ «فیرست»ه، بۆ ئامرازی گواستنه وهی تهگه ردار گونجاوه، به لام تیه پهرین له هه ندیک شوین دژواره. کاروانه کان له ماوهی ٤-٥ رۆژ ده بیهرن و نرخه گواستنه وهی بار بریتیهه له ١٢-٢٥ قران بۆ ١٠ پووت.

١٠) ریگای سابلاغ- ده ره سه ر ٤٢ «فیرست»ه. سه ره تای ریگاکه له نزیک ئاوییه «وسووکهند» پیوسته نوێژهن بکریته وه تا کوو بۆ ئامیری گواستنه وهی تهگه ردا گونجاو بیت. له به هاری ئه م سال، ١٩١٤ «کۆمپانیای که شتیوانی «ج. بوداگیانتس»^٣ خه ریکه له «ده ره سه ر» به نده ریک ساز بکات، ئینجا که شتی کۆمپانیاکه ده توانیت تا کوو که ناره ی

١- زۆر سپاس بۆ به ریز ره هبه ر مهحمودزاده بۆ ساغکردنه وهی ناوی ئه م ناوچهیه. «ده ره ندی رایات» ئیستا به کیکه له گوندهکانی ناحیهی حاجی ئومهران سه ر به قهزای چۆمان له پارێزگای ههولێر.

٢- به «سیدهکا» ئاماژهی پێ کراوه.

٣- دامهزاندنی کۆمپانیای که شتیوانی له سهردهمی ناسره ددین شای قاجاره وه هه وراز و نشیوی زۆری تیه پ کردوه و بواریکی کنبیرکینی نیوان روسیا و ئینگلیز بووه. سه رهنجام له سالی ١٩١٤ شارۆمهندیکی ئه رمه نیی روسیا^٣ به ناوی بداگیانس (بداگیانس) دهگه ل کۆمپانیای که سیکی ئینگلیزی به ناوی ستیوینز، مافی که شتیوانی له گۆلی ورمی له دهوله تی قاجار وهرده گرن. (سه رچاوه: گفتوگۆکانی کۆبوونه وهی خولی ٦٥ پینجه مین مه جلیسی شوورای میلی له ریکه وتی ١٣ی مانگی میزان/ میهر/ ٥ی ئۆکتۆبه ری ١٩٢٤).

باشووری گولی ورمی هاتوچۆ بکات^۱. بۆیه دهکریت هیوادار بین له داهاتوویهکی نزیکا بههوی ئەم ریگا ئاوییه، ئالوگری بازارگانی سابلأغ و گشت کوردستانی موکریان گهشاهه تر بییت، بهتاییهت پاش تهواوکردنی ریگای ئاسنی نیوان تهوریژ و جولفا که ئیستا کاری لهسه دهکریت^۲.

ئابووری و بهرهه مهکانی ناوچه که

ئهگه رچی ناوچه ی ژیر چاودیری کاربه ریوه بهری کونسولخانه بهگشتی ناوچه یهکی کشتوکالییه، بهلام له زۆربه ی هه ره زۆری ناوچهکانی ساینقلا، میانداو، «سلدووز» [سندووس] و گشت محاله باکووری و پۆژهه لاتیییهکانی کوردستانی موکریان و سه قز، کشتوکال کهرتی سه ره کییه.

بهتاییهت خاکی «سلدووز» [سندووس] و محالهکانی لاجان، شارویران، ئاختهچی، قهره له ر و بهی به پیت و پر به ره من و گهنم، جو، گهنه شامی، نوک، نيسک، هه رزن و کونجی لی ده کین. له گوندهکانی «سلدووز» [سندووس] و محالهکانی شارویران و ئاختهچی که لک له فراوانی ئاو و هه رده گرن و به ره مه پتانی برنج (چه لتووک) باوه، به لام جووری برنجه که ی زۆر باش نییه.

به گویره ی بارودۆخی ئاودیرییه وه، ناوچه کشتوکالییه کان به سه ر کیلگه ی دهشتای و به رزایی دابه ش ده بییت. له زه وییه دهشتاییه کاند، ئاودیری له ریگای جوگه راکیشراوگه لی پووبارهکانی گاهه ر، سابلأغ، ته ته هوو و جه غه توو ئه نجام ده دریت؛ به لام زه وییه به رزه کان ئاودیری ده ستردیان بۆ نه کراوه و دیم. له که نار کیلگه دهشتاییهکانی که نار پووباره ئاماژه پیکراوه کان که ئاودیری ده ستردیان بۆ راکیشراوه، هه روه ها له

۱- ده ره به سه ر^۱ یان ده ره به سه ر^۲ ئیستا له Google Maps دا وه ک قلعه/قه لا^۳ ئاماژه ی پی کراوه و له ۶ کیلومه تری پۆژهه لاتی گوند و به نده ری "حه یده راوا" هه لکه وتوو، به نکه دواتر به هوی پاشه کشه ی ئاری گولی ورمی له ده ره به سه ر^۴، "حه یده راوا" له سه ر ریگه ی مه هاباد- ورمی بوویته به نده ر که ئه ویش له میژه چی تر به نده ر نییه و ته نیا ناوکه ی وه ک به نده ر ماوه ته وه. به گویره ی گیرانه وه ی سینک به سینگی دانیشتوانی گوندهکانی ده ور به ری ده ره به سه ر^۵، "سپای عرووس/پووس" ریگه یه کی بۆ هاتوچۆی "فورگون Fourgon" له ده ره به سه ره وه بۆ شنق راکیشابوو که ئیستا نه ماوه. (فورگون/ئه راهه/داسقه که به یه ک یان چه ند ئه سپ راکیشراوه).

۲- گریبه سستی هیلئاسنی جولفا- ته وریز له ۱۹۱۳/۰۲/۲۵ له گه ل بانکی روسی "بانکی ژمیریاری و قهرزی پووس/ بانک استقراض روس" واژۆ کراوه. له سالی ۱۹۱۶ هیلئاسنی جولفا - ته وریز- سووفیان- به نده ری شه ره فخانه له باکووری گولی ورمی ته واو بووه.

گهلیک زهوی لافاوگریشدا دانهویله و رووهک دادهچینریت، بهلام پاش دروینهی هاوینه، بههوی نهبوونی ئاودییری، له پاییزدا ناکیلریت.

لێردها پنیویسته ئاماژه به رادهی پیت و فراوانیی بهروبوومی کیلگه کشتوکالییهکانی دهوروبهری رووباره ئاماژهپیکراوهکان له یهک سالدا بکهین، ئهگهرچی له هیچ ناوچهیهک کهلک له پهینی پیتینه، وهرزاندن و پهروهردهکردنی زهوی وهرناگیریت و تهنانهت ئامیزه کشتوکالییهکانیش بیداد سههتایین، بهلام رادهی بهرهههاتوو بهگشتی ۱۲- ۱۵ به یهکه و له سالانی پر بهروبوومدا تهنانهت دهگاته ۲۰ قات به یهک.

کیلان و دروینه لهسه ر شانی جووتیار (پهعیته)ه. پهعیتهش بهگویرهی رپوشوینی باو، ئازاده بو هه ر کهس پنی خوش بیت، کار بکات. ئه م نه ریته په یوه نندییهکی تاییه تیی له نیوان جووتیاری بی زهوی و خاوه ن زهوی ساز کردوه. سامانی جووتیار ته نیا بریتیه له داراییی راگوازاراوی وهک: که لوپه لی نیومال، ئامیری کیلان و میگه له کانی. به لام شوینی ژیانی جووتیار و هه ر سازییهکی دیکه ی سه ر زهوی، سامانی خاوه ن زهوییه که یه و ئه مانه به رپویشتنی جووتیار، بی ئه ملاوئه ولا بو خاوه ن زهوی ده گه ریته وه. له لایهکی دیکه وه، ئه گه ر خاوه ن زهوی بخوازیت جووتیاریکی دیکه به کار بگریت، پنیویسته خانوو و سازی و پیداو یستییه کانی نوژهنکردنه وهی بو دابین بکات.

به م شیویه هیچ شتیک جووتیار به گوند و ئاواپییه وه نابه ستیته وه و مانه وهی جووتیار له گوند و ئاواپییه کان کاتییه. وهک ئاماژه ی پێ کرا، زهوییه کشتوکالییه کان کاری پهروه رده کردنی به پهین بو ناکریت، بویه جووتیار داخدار نابیت ئه گه ر واز له زهوییه که بهینیت. به بچوو کترین گوشار، پیشیلکردنی ماف و پێ بژاردنی خاوه ن زهوی، جووتیار نارازی ده بیت و پاش دروینه، هه لگرتنی خه رمان و دابه شکردنی به رهه م، مالاوایی له «ئاغا» ده کات و خه ریکی دۆزینه وهی خاوه ن زهوییه کی دیکه له سه ر بنه مای مه رچی باشت ر ده بیت. پاش ده سه ته به رکردنی په زامه ندیی خاوه نی تازه که بریتیه له دابینکردنی خانوو و سازی پنیویست بو کیلگه که، جووتیار هیچ ئاوریک له خاوه ن زهوی

پیشوو ناداته‌وه و بئ ئاگادارکردنه‌وه‌ی ئه‌و، مالی بۆ شویینی تازه بار ده‌کات.^۱

به‌گشتی شیواز و مهرجی دابه‌شکردنی به‌ره‌مه‌ کشتوکالییه‌کان به‌م ۳ شیوه‌یه ده‌بیت: (۱) ئه‌گه‌ر چاندن نئوه به نئوه بیت، واته‌ خاوه‌ن زه‌وی نیوه‌ی بنه‌توو له ئه‌ستۆ بگریت و نیوه‌که‌ی دیکه «په‌عه‌یت» دایینی بکات، به‌ره‌م به‌م شیوه‌یه دابه‌ش ده‌کریت: «ئاغا» سه‌ره‌تا یه‌ک له ده‌ی ده‌بات و ئه‌وه‌ی دیکه نیواونیو به‌سه‌ر «ئاغا» و «په‌عه‌یت» دا دابه‌ش ده‌کریت؛ (۲) ئه‌گه‌ر «ئاغا» بنه‌توو دایین بکات، ئینجا به‌ره‌مه‌که‌ سئ به‌ش ده‌کریت و «ئاغا» دوو به‌ش و «په‌عه‌یت» یه‌ک به‌شی ده‌بات؛ (۳) ئه‌گه‌ر بنه‌توو «په‌عه‌یت» دایینی بکات، لێره‌دا «ئاغا» دوو له ده‌ی به‌ره‌مه‌که‌ ده‌بات و ئه‌وه‌ی دیکه به «په‌عه‌یت» ده‌گات. دیاره به‌گوێره‌ی ناوچه‌کان، مهرج و شیوازه‌کانی دابه‌شکردن گۆرانی به‌سه‌ردا دیت و په‌یوه‌ندی به‌ زه‌ویی دیم و زه‌ویی به‌رئاوه‌وه‌ هه‌یه.

کۆی به‌ره‌مه‌ی ناوچه‌که‌ له‌ سالیکی ئاسایی کشتوکالییدا، بریتیه‌ له: گه‌نم ۴ ملیۆن و ۵۴۸ هه‌زار پووت، جۆ ۲ ملیۆن و ۱۵۰ هه‌زار پووت و دانه‌ویله‌ی دیکه، ۸۰۰ هه‌زار پووت. نرخ‌ی دانه‌ویله‌ش به‌م شیوه‌یه‌ لانه‌که‌ ده‌کات: گه‌نم له‌نیوان ۲ تاکوو ۱۰ قران و جۆ له‌نیوان ۱/۵ تاکوو ۷ قران، بۆ هه‌ر پووتیک.

زیاده‌ی به‌ره‌م که‌ به‌ئاسانی زۆرت‌ره‌ له‌ نیوه، هه‌نارد‌ه‌ی ورمی و ته‌وریز و سه‌رده‌شت و تورکیا ده‌کریت.

نرخ‌ی دانه‌ویله‌ش به‌م شیوه‌یه‌ له‌ گۆراندایه: گه‌نم له‌نیوان ۲ تاکوو ۱۰ قران و جۆ له‌نیوان ۱/۵ تاکوو ۷ قران، بۆ هه‌ر پووتیک.

پێویستی به‌ ئامازه‌یه‌ هه‌نووک ته‌نیا نیوه‌ی زه‌وییه‌ له‌باره‌کان بۆ کشتوکال ده‌کیلرین و دوو له‌سه‌ر سێی نیوه‌که‌ی دیکه ئاو‌پ‌ی لئ نه‌دراوه‌ته‌وه، لێره‌دایه که‌ تئ ده‌گه‌ین ناوچه‌که‌ چ گرنگیه‌کی هه‌یه. به‌تایبه‌ت ئه‌گه‌ر زه‌وییه‌کان به‌شیوازیکی سه‌رده‌میانه‌ په‌روه‌رده‌ بکری‌ن و به‌ ئامیزی پیشکه‌وتوو کاری له‌سه‌ر بکری‌ت، ئینجا رووبه‌ری زه‌وییه‌

۱- هۆکاری سه‌رنجی نووسه‌ری راپۆرت‌ه‌که‌ بۆ ئه‌م نه‌ریته‌ له‌نیوان جوتیار و خاوه‌ن زه‌وی ناوچه‌که‌ ده‌گه‌ریت‌ه‌وه‌ بۆ سیسته‌می "Servage/سیرواژ" له‌ رومسیا که‌ بریتی بووه‌ له‌ به‌ستراوه‌یی جوتیار به‌ زه‌وی، واته‌ خاوه‌ن زه‌وی، خاوه‌نی جوتیاریش بووه‌ و له‌ ئه‌گه‌ری فرۆشتنی زه‌وی، جوتیاره‌که‌شی ده‌فرۆشت و جوتیار ئازاد نه‌بووه. شۆرش‌ی سالی ۱۹۰۵ی رومسیا، کۆتایی به‌م سیسته‌مه‌ هیناوه.

کشتوکالییهکان دهگاته مهزنترین ئاستی خۆی.

بێجگه له ئەوانه‌ی باس کران، ئیستا لۆکه له باخچهکاندا ده‌چینریت و ته‌نیا بۆ پینداویستی وهرزیره‌کان به‌کار دیت. که‌رتی تووتنه‌وانی ته‌نیا بۆ دابینکردنی بازار و به‌ شیوه‌ی لابه‌لا و تاکه‌که‌سی ئەنجام ده‌دریت. ناوچه‌کانی چاندنی تووتن بێجگه له ناوچه ئاماژه‌پیکراوه‌کانی سه‌ره‌وه، له ناوچه‌ی سه‌رده‌شت و بانه‌ش باوه، به‌لام به‌ره‌می تووتنه‌کانیان گه‌لیک نزم یان مامناوه‌ندین و بۆ هه‌مه‌دان، زه‌نجان و ته‌وریز هه‌نارده ده‌کرین. له‌ سالێ ١٩١٣ به‌ره‌می تووتن نزیکه‌ی ٢٥٠ هه‌زار پووت و نرخه‌که‌ی بۆ هه‌ر پووتیک، له‌نیوان ١٧ تا کوو ٢٠ قران لانکه‌ی کردووه.

بێستان و باخه‌کانی ناوچه‌که زۆر پیشکه‌وتوو نین. ته‌نیا له‌ ده‌وروبه‌ری سابلاغ و محاله‌کانی شاروویران، ناخه‌چی، تورجان و له‌ ده‌وروبه‌ری ناحیه‌کانی «سلدوووز» [سندووس]، میانداو پتر شووتی، سه‌وزه‌ی جۆراوجۆر، خه‌یار، گندۆره، ته‌ماته، که‌له‌م، توور، شیلیم و په‌تاته ده‌چین. له‌ ده‌وروبه‌ری سابلاغ زۆرتر باخه‌کانی سیو، هه‌رمی، شالانه، خۆخ، هه‌لووژه، توو، به‌لالووک، بادام و تری ده‌بیرین.

له‌ که‌نار کشتوکالدا، ئاژه‌لداریش پۆلیکی فره‌مه‌زن له‌ ئابووری ناوچه‌که‌دا ده‌گنریت و پتر له‌ محاله‌کانی پۆژاوا و باشووری کوردستانی موکریان گه‌شه‌ی کردووه. له‌ ناوچه کشتوکالییه‌کاندا پتر ره‌شه‌ولاخی وه‌ک گامیش، که‌ل، گا و مانگا په‌روه‌رده ده‌کرین و ریزه‌یان تا ٣٠٠ هه‌زار سه‌ر ده‌گات. نه‌ک هه‌ر کورده په‌وه‌نده‌کان، به‌لکوو کورده نیشته‌جینیه‌کانیش می‌گه‌لی مه‌زنی به‌ران، مه‌ر و بزنیان له‌ له‌وه‌رگه و کویتسه‌نه‌کانی سه‌ر سنوور یان له‌ دۆل و ده‌راوه‌کانی نیوخۆی ناوچه‌که‌دا ده‌له‌وه‌رین. به‌گشتی ژماره‌ی ئەم می‌گه‌لانه ده‌گاته یه‌ک ملیۆن و ٦٥٠ هه‌زار سه‌ر. زۆر به‌ی به‌ره‌می شیرمه‌می وه‌ک پۆن و په‌نیره جۆراوجۆره‌کان بۆ پینداویستی نیوخۆی ده‌فروشرین و ئەوه‌ی ده‌مینیته‌وه که‌ نزیکه‌ی ٣٠٠ پووت ده‌بیت، سالانه هه‌نارده‌ی ناوچه‌کانی ده‌وروبه‌ر و ته‌وریز ده‌کریت. جۆری به‌ره‌می خوری ناوچه‌که له‌ رووسیا زۆر په‌سه‌ند نییه و ناگاته خوری ناوچه‌کانی «بادخیز»^١ و «خۆراسان»، بۆیه به‌شیک پینداویستی نیوخۆی دابین ده‌کات و به‌شی دیکه‌شی هه‌نارده‌ی ته‌وریز ده‌کریت و له‌ کارگه ته‌ونکارییه‌کانی

١- ناوچه‌ی «بادخیز» ئیستا له‌نیوان پووباره‌کانی «قشقه» و «ته‌جه‌ن» له‌ ولاتی تورکمانستان هه‌لکه‌وتووه.

ویندهری بهکار دیت.

پهروه دهکردنی ئهسپ که پیشتر له کوردستان زور باو بووه، هه نووکه له کهمی داوه. هۆکاره کهشی دهگه رپته وه بۆ فهرمانی فهرمانداری گشتی ئازهر بايجان که سالانیکى دوور و دريژ دهستی به سهر هه رچی ماین و ئهسپى ناوچه که دا گرت و له ئاکامدا، ئیستا نه راهینه رى لیهاتوو و نه ماینی رهسهن له ناوچه که دا نه ماونه ته وه تاکوو دريژه به لیخستنه وهی رهگه زى ئهسپى به ناوبانگی موکریان بدریت. به گشتی ژماره ی ئهسپ و ماین له ناوچه که دهگاته نزیکه ی ۲۵ ههزار سهر.

ئاژه لى دیکه که بۆ هاتوچۆ و گواستنه وهی بار له ناوچه کانی ژیر چاودیری کاربهریوه بهری کونسولخانه به کار دین، بریتین له: ۶۳ ههزار گویدریژ، ۳ ههزار و ۲۵۰ ئیستر و ۴ ههزار و ۷۰۰ حوشر.

پاش ئازه لداری، بواریکی دیکه که ره وهنده کانی هه ندیک له محاله کانی کوردستانی موکریان پیوه ی سه رقالن و داهاتیکی باشیان بۆ دابین دهکات و پتر له ناحیه ی سه رده شت و بانه ده بینریت، بریتیه له کۆکردنه وهی به ره مه جهۆراو جهۆره کانی دارستانه کان که نهک هه ر بۆ ته واوی ئیران دهنیردین، به لکوو بۆ روسیاش هه نارده ده کرین.

«که تیره» که له شیرهی گوینی [یان گه وهن] (Astragalus Tragecentha) ده گیریت، له پله ی یه که مدایه و به ناوی شیرهی «Tragakant» یان «Adragont» ده ناسریت، ده وری سه رهکی له پیشه سازی جۆلایى ده گیریت. که تیره به دريژایی سال له ناحیه کانی سه رده شت و بانه وه دهگاته سابلاغ. به گویره ی جهۆریه تی، که تیره ۵ جهۆری هه یه: ۱) «جه بیاری ئه وه ل» رهنگی سپی و زور پاک و شه فافه، نرخه که ی له نیوان ۱۸- ۲۵ تمه نه بۆ هه ر پووتیک؛ ۲) «جه بیاری بابی دووهم» که هه ندیک توختره، نرخه که ی ۹-۱۳ تمه نه بۆ هه ر پووتیک؛ ۳) «شووفله» رهنگی زه رده، به لام شه فافه، نرخه که ی ۶-۸ تمه نه بۆ هه ر پووتیک؛ ۴) «نه باتی» ئه وه ش رهنگی زه رده، به لام شه فافه نییه، نرخه که ی ۳-۴.۵ تمه نه بۆ هه ر پووتیک؛ ۵) «گوونده» رهنگی زه ردی توخه، نرخه که ی ۲/۵- ۳/۵ تمه نه بۆ هه ر پووتیک.

ریژه ی مامناوه ندیی که تیره ی به ره مه مهاتووی سابلاغ نزیکه ی ۲۰ ههزار پووت

دهبیت. جۆری «جهبباری ئه‌وه‌ل» نزیکه‌ی هه‌زار پووت، «جهبباری دووهم-باب» نزیکه‌ی ٣ هه‌زار پووت، «شوفله» ٤ هه‌زار پووت، «نه‌باتی» ٦ هه‌زار پووت و «گونده» ٦ هه‌زار پووت دهبیت و به‌به‌های ١٠٠ هه‌زار تمه‌ن فرۆشراوه. گشت به‌ره‌مه‌که‌ بۆ مۆسکۆ هه‌نارده‌ ده‌کریت و کړیاری سه‌ره‌کییه‌که‌شی «کۆمپانیای ئارزوومان» هه‌ که‌ نوینه‌رایه‌تی له‌ سابلاغ هه‌یه‌ و چه‌ندین ساله‌ «ئی.ئی. قارۆیه‌ف» له‌سه‌ر بنه‌مای «کۆمیسۆن» کار ده‌گه‌ل یه‌کیک له‌ بازرگانه‌ کورده‌کانی سابلاغ به‌ ناوی «حاجی سالح» ده‌کات و ناوبراو له‌م رێگایه‌وه‌ سامانیکی مه‌زنی وه‌ده‌ست که‌وتوه‌. به‌لام هه‌ندیک له‌ بازرگانه‌کانی سابلاغ پێیان باشتره‌ بۆخۆیان به‌ره‌مه‌کانیان بۆ مۆسکۆ به‌رن. له‌ گه‌رانه‌وه‌شدا شتومه‌کی پیشه‌سازی له‌ کارگه‌کان راسته‌وخۆ ده‌کرن و هاورده‌ی سابلاغی ده‌که‌ن.

لێرده‌دا پتۆیسته‌ باسی به‌ره‌مه‌یکی دیکه‌ بکه‌ین که‌ پتۆ ده‌لێن «مازوو» یان «مازووچ» که‌ به‌ناوبانگه‌ و له‌ کارگه‌ پیشه‌سازییه‌کانی ره‌نگرێزی، چه‌رم، کووتال و بۆ به‌ره‌مه‌پێنانی ره‌نگ به‌کار دێت. به‌ره‌می سالانه‌ی «مازوو» له‌ سه‌رده‌شت، نه‌لێنی فه‌قی عیسا، نه‌لێنی مه‌نگورایه‌تی و بانه‌ ده‌گاته‌ ١٠٠ هه‌زار پووت و نیوه‌ی ره‌وانه‌ی سابلاغ ده‌کریت و نیوه‌که‌ی دیکه‌ی بۆ هه‌مه‌دان ده‌نێرن. «مازوو» دوو جۆری هه‌یه‌: (١) مازووی «که‌بوود» که‌ ره‌نگی سه‌وزه‌ (٢) مازووی «سفید» که‌ زه‌رده‌. نرخه‌که‌شی له‌ سابلاغ له‌نیوان ٢-٤ تمه‌ن بۆ هه‌ر پووتیک لانکه‌ ده‌کات. سالانی پێشوو مازوویه‌کی زۆر هه‌نارده‌ی رووسیا ده‌کرا، به‌لام ئیستا سالانه‌ بۆ ٥٠٠-٧٠٠ پووت که‌م بووه‌ته‌وه‌.

بێجگه‌ له‌ مازوو که‌ به‌ره‌می داربه‌روو (*Quercus infectoria*)یه، لکوپۆپی چه‌شنه‌کانی دیکه‌ی داربه‌روو، به‌روبوومی تریشی هه‌یه‌ که‌ بریتین له‌: «سێچکه» که‌ به‌ره‌مه‌که‌ی نزیکه‌ی ٥٠٠ بار، واته‌ ٥ هه‌زار پووت دهبیت و نرخه‌که‌شی ٢-٤ تمه‌نه‌ بۆ هه‌ر پووتیک، «گه‌لوان» که‌ به‌ره‌مه‌که‌ی نزیکه‌ی ٢ هه‌زار پووته‌ و نرخه‌که‌شی ١.٥-٣ تمه‌نه‌ بۆ هه‌ر پووتیک و «خرنک» که‌ به‌ره‌مه‌که‌ی ده‌گاته‌ هه‌زار پووت و نرخه‌که‌شی ٨-١٢ قرانه‌ بۆ هه‌ر پووتیک.

داره‌به‌ن یان داری «turpentine» ی پارسی یان (*Pistacia acuminata*) [پسته‌ی

١- ره‌نگه‌ "حاجی سالح شاتری" بێت که‌ یه‌کیک له‌ ده‌وله‌مه‌نده‌کانی سابلاغ و مه‌هاباد بووه‌.

کیوی / قه زوان] که شیره که ی بنیشتی لی به ره م دیت. دانیشتووانی ناوچه که له وهرزی هاوین پیستی داره که دهروشینن و به قورپکی تاییهت، قاپیکی بچوک^۱ ساز ده که ن و له ژیر شوینه رووشاوه کان ده یلکینن. پاش سفتبوونی شیرهی داره که، «سه قز» ساز ده بیت و کوی ده که نه وه. به ره می سالانه ی «سه قز» ی کؤکراوه ده گاته ۵ هه زار پووت که سی جوری هه یه: ۱) سه قزی «سه فید»، واته سپی. نرخه که ی ۲.۵- ۵ تمه نه بؤ پووتیک، ۲) سه قزی «زهرد. نرخه که ی ۲- ۴ تمه نه بؤ هه ر پووتیک، ۳) سه قزی «سیاه»، واته رهش (پیسه). نرخه که ی ۱.۵- ۳ تمه نه بؤ هه ر پووتیک.

«گه زئه نگه بین» [گه زؤ]، شیره یه کی شیرین، سپی مه یله وزه رده که شه وانی مانگه کانی جوونی و جوولای له سه ر گه لای داره پرووه جوراوجوره کان، به تاییهت داره پرووی «Quercus Valonia» ده نیشت. به گویره ی راسپارده ی دهرمانسازانی ولاتی پارس، گه زئه نگه بین» دهرمانیکی ره وانکه ره و پیش خوینبه ربوون ده گریت. پیکهاته ی سه ره کیی «گه زئه نگه بین» به تاییهت پیش به بلوربوون [کریستال بوون] ی شه کر ده گریت، بویه شیاوه له به ره مه شیرینه مه نییه کانداه کار بیت. به ره می سالانه ی «گه زئه نگه بین» ده گاته ۱۵۰۰ بؤ ۲۰۰۰ پووت و نرخ ی پووتیکی له نیوان ۱/۵ بؤ ۳ تمه ن لانکه ده کات. پتر بؤ ته ورین، هه مه دان و ئه سفه هان هه نارده ده کریت.

لیردها پیوسته باسی هه نگوین و مؤم بکه ی که ره ونده کان کوی ده که نه وه و ته نیا بؤ پیداویستی نیوخوی که لکی لی وهرده گرن و هه نارده ی دهره وه ی ناوچه که ناکریت.

ره ونده کان بینجه له کؤکردنه وه ی به ره می جوراوجوری دارستانه کان، به ته پکه یان ژهر راوی ئازه له کیوییه کان ده که ن. سالانه له نیوان ۸ تا کوو ۱۰ هه زار ریوی، ۴۰۰ بؤ ۵۰۰ سموره و ۱۵۰ بؤ ۲۰۰ سه گاو، راو ده کرین. که ولی ئه م ئازه لانه پتر بؤ پرووسیا هه نارده ده کرین و به شیکیشی له ریگای هه مه دانه وه له بازاری نیوخوییدا دهروشرین.

به ره می پیشه سازی له ناوچه که دا ته نیا له کاری دهستی و پیشه وهریدا به رچاو ده که ون. ئه وانیش زور سه ره تایین و گه شه یان نه کردوه و بریتین له هه ندیک پیداویستییه نه ریتییه کانی کورده واری.

—	—	٢٥٠٠٠	٢١٦٠٠ پووت	—	—	٢٠٠٠٠	١٧٠٢٨ پووت	نھوتى سبى
٧٥٠٠٠	٣٠٠ سنلوق	١٥٠٠٠	٦٠٠ سنلوق	١٢٥٠٠	٥٠٠ سنلوق	٧٨٠٠	٣٠٠ سنلوق	شقلته
١٠٠٠٠	—	٢٠٠٠	—	١٠٠٠٠	—	١٥٠٠	—	كلغيز
—	—	—	٦٠٠٠ پووت	—	—	١٤١٠٠	٨٨٠٠ پووت	ئلسن
—	—	١٠٠٠٠	—	—	—	٧٥٠٠٠	—	كالاي ئاسن و چولغنى
٢٠٠٠	٨٠٠ پووت	١٠٠٠	٤٠٠ پووت	١٥٠٠	٦٠٠ پووت	١٠٠٠	٤٠٠ پووت	پؤلا
٢٥٠٠	٥٠٠ پووت	—	—	٢٠٠٠	٤٠٠ پووت	—	—	قورقوشم (سرب)
—	٢٠٠٠ پووت	٩٠	٣٦٦٠ پووت	٢٤٠٠	١٠٠ پووت	٦٠٠	٢٥ پووت	ژريژ (قهلايى)
٧٠٠٠	١٠٠ پووت	—	—	٧٠٠	١٠٠ پووت	—	—	تېغى مس
—	—	١٢٠٠٠	١٠٠ سنلوق	—	—	١٠٠٠٠	٨٠ سنلوق	مسى سبى (Brass)
—	—	١٠٠٠	٥٠ پووت	—	—	١٠٠٠	٥٠ پووت	جگيره/ پايرويس
١٠٠٠	١٠٠ پووت	—	—	٥٠٠٠	١٢٠٠ پووت	—	—	توتن
—	—	١٥٠٠	١٠٠ سنلوق	—	—	١٥٠٠	١٠٠ سنلوق	شوشه
—	—	١٠٠٠٠	٤٠٠ سنلوق	—	—	٨٠٠٠	٢٢٠ سنلوق	
—	—	٢٥٠٠	٥٠ سنلوق	—	—	٢٢٠٠	٤٠ سنلوق	دهفرى چينى و گلبنى
—	—	١٧٥٠	٥٠ سنلوق	—	—	١٥٠٠	٤٠ سنلوق	مؤم
١٥٠٠٠	—	٧٠٠٠	—	١٣٠٠٠	—	٤٠٠٠	—	كالاي چهرسى
١٠٠٠٠٠٠	٢٠٠٠ بهند	١٦٠٠٠٠٠	٤٠٠٠ بهند	٩٠٠٠٠٠٠	٢٠٠٠ بهند	—	٣٠٠٠ بهند	په ره كاغز
٢٥٠٠٠	٥٠٠ توپ	١٠٠٠٠٠	٥٠ توپ	٢٢٥٠٠	٤٥٠ توپ	٨٠٠٠	٤٠ توپ	كوتلى خورينه

رپۇرتى كاربه رنوه بهرى كونسولخانهى ئىمپراتورىيى روىسا له سابلاغ / ٤٧

٢٠٠٠٠	٤٠ توپ	١٠٠٠٠	١٠ توپ	٢٠٠٠٠	٤٠ توپ	—	—	كووتلى ئاوريشم و ئىخلىس
٣٠٠٠٠	٢٠٠ توپ	—	—	٢٢٥٠٠	١٥٠ توپ	—	—	كووتلى مەخمىل
١٠٠٠٠	—	٦٠٠٠	—	١٣٠٠٠	—	٤٠٠٠	—	دھوا و دەرمان
٢٠٠٠	—	—	—	٢٠٠٠	—	—	—	ئىل
٥٠٠٠	—	١٧٠٠٠	—	٣٠٠٠	—	١٥٠٠٠	—	دەرزى و دروومان
١٩١٣ سالى		١٩١٢ سالى		١٩١٣ سالى		١٩١٢ سالى		كۆ / تمەن
له ولاتانى دىكە وه		له روىسيان وه		له ولاتانى دىكە وه		له روىسيان وه		
١.٤١١.٠٠٠		١.٨٦١.٥١٠		١.٢٩٧.٦٠٠		١.٤٠١.٣٧٥		
٣.٢٧٢.٥١٠				٢.٦٩٨.٩٧				
%٤٣		%٥٧		%٤٨		%٥٢		%

رېژە و بەھاي كالاى ھەناردەى سابلاغ

سالى ١٩١٣				سالى ١٩١٢				جورى كالا
بۇ بازارى نىوخويى و توركيا		بۇروسيا		بۇ بازارى نىوخويى و توركيا		بۇروسيا		
بەھاي/تمەن	رېژە	بەھاي/ تمەن	رېژە	بەھاي/تمەن	رېژە	بەھاي/تمەن	رېژە	
—	—	١٠٠٠٠٠	٢٠٠٠٠ پووت	—	—	١١٠٠٠	٢٢٠٠٠ پووت	كەتىرە
١٢٤٠٠٠	٣٢٠٠٠ پووت	٢٥٠٠٠	٥٠٠ پووت	١٢٠٠٠٠	٣٠٠٠٠ پووت	٢٠٠٠	٤٠٠ پووت	مازوو
٤٠٠٠	٢٠٠٠	٢٠٠	١٠٠ پووت	٤٠٠٠	٢٠٠٠ پووت	١٦٠	٨٠ پووت	گەزۇ
٢٤٠٠٠٠	٦٠٠٠٠ پووت	—	—	٢٠٠٠٠٠	٥٠٠٠٠ پووت	—	—	تووتىن
٢٤٠٠٠٠	٦٠٠٠٠ پووت	—	—	١٠٤٠٠	٣٦٠٠ پووت	—	—	رۇن
٢٤٠٠٠٠	٦٠٠٠٠ پووت	—	—	٢٠٠٠٠٠	٣٦٠٠ پووت	—	—	خورى
٦٠٠٠	١٢٠٠٠ پووت	—	—	٦٠٠٠	١٢٠٠٠ پووت	—	—	خورى و مەرەز
—	—	١٦٠٠٠	١٠٠٠٠ پارچە	—	—	١٣٠٠٠	٨٥٠٠ پارچە	كەلى رئوى
—	—	٢٠٠٠	٤٠٠ پارچە	—	—	٢٢٥٠	٤٥٠ پارچە	كەلى سمۆرە
—	—	٥٠٠	١٠٠ پارچە	—	—	٥٠٠	١٠٠ پارچە	كەلى سەگلو

۱۵۰۰۰	—	—	—	۱۲۰۰۰	—	—	—	قلی [فهرش]
—	—	۱۲۰۰	۱۲۰۰۰ دانه	—	—	۱۰۰۰	۱۰۰۰۰ دانه	پهخوله
۴۰۰۰۰	۱۰۰۰ پووت	—	—	۳۲۰۰۰	۳۰۰۰۰۰	—	—	دانه ویله (گهنم، جۆ)
سالی ۱۹۱۳				سالی ۱۹۱۲				
بۆ بازاری نیوخوی و تورکیا		بۆ رووسیا		بۆ بازاری نیوخوی و تورکیا		بۆ روسیا		کو/تمهن
۸۱۶.۰۰۰		۱۲۲.۴۰۰		۵۰۴.۴۰۰		۱۲۹.۵۱۰		
۹۳۸.۴۰۰				۶۳۳.۹۱۰				
%۸۷		%۱۳		%۷۹.۶		%۲۰.۴		%

هه ئسه نگانندی په یوه ندییه بازرگانیه کان

به چاوپیداخشاندن به ناماری بازرگانیه سابلاغ له ماوهی دوو سالی رابردوودا، بۆمان دهرده که ویت که به های کالای هاوردی سابلاغ له سالی ۱۹۱۲، ۴ قات و له سالی ۱۹۱۳، ۳/۵ قات زۆرتره له به های کالای هه ناردهی. هه روه ها له سالی ۱۹۱۲ دا به های کالای هه ناردهی روسیا بۆ سابلاغ ۱۰ قات زۆرتره له به های کالای هاوردی له سابلاغه وه و له سالی ۱۹۱۳ ئەم ریژدهیه بۆ ۱۵ قات بهرز بووه ته وه، واته ته رازی په یوه ندییه بازرگانیه کان به لای ئیمه دا شکاوه ته وه. له لایه کی دیکه وه جموجۆلی بازرگانی له سالی ۱۹۱۳، له ئاست سالی پیشتر گه لیک چالاکتر بووه. ئەمه ش له لایه که به هۆی پاککردنه وهی عوسمانی له ناوچه داگیرکراوه کان رووی داوه و له لایه کی دیکه ش به هۆی دهسته کاربوونی کاربه ریو بهیری کونسولخانهی ئیمپراتوریای روسیا له سابلاغ بووه؛ ئەو شارهی له چاوه ناوچه کانی دیکه ی کوردستانی موکریان، ئارامترین ناوچه بووه.

له سالی ۱۹۱۲، هه ناردهی کالاکانی روسیا بۆ سابلاغ ۵۲% و له سالی ۱۹۱۳، ۵۷% نی گشت کالا هه ناردهی سابلاغی پیک هیناوه، واته ئەم ریژدهیه به ره وه هه لکشانه.

هاوکات کالاکانی ئیمه، وهک شه کر و قهند، نه وتی سپی، مۆم، ئاسن، که لوپه له کانی وهک چودهن و پۆلا، شووشه و که لوپه له کانی، ده فری چینی و گلین، به ته واوی

پاشهکشهیان به کالا هاوچهشنهکانی ولاتانی دیکه کردوو. به لام شقارتە ی ڤووسی [کبریت] و کاغەز هیشتا نهیتوانیوه له بازاری ناوچهکه دا بالادهست بیت. شقارتە ی ئیتالیا و ئوتریش [نەمسا] ڤکا بهیری شقارتە ی ڤووسی دهکن. گشت کاغەزی نووسین، به رهه می ڤووسیایه، به لام کاغەزی پۆسته و پاکهت به ته وای به رهه می کارگه پیشه سازییهکانی ئینگلیز، فه رهنسا و ئوتریشن و جیگه ی سه رسو ڤمانه که له ته وریزه وه هه نارده ی کوردستانی موکریان ده کرین. له سالی ١٩١٣دا، ته نیا به گوژمه ی ٢ هه زار تمه ن کاغەز له ڤووسیایه بۆ سابلاغ هه نارده کراوه. له کاتیکیدا به های کاغەزی هه نارده ی ولاتانی دیکه، ١٠ هه زار تمه ن بووه.

کارگهکانی کاغەزی ڤووسیا ململانیهکی دژوار و هاوکات سه رکه وتوانه ده گه ل کارگهکانی ولاتانی دیکه یان ده ست پین کردوو و ورده ورده بازاری [کوردستانی موکریان] یان پین ته نگ ده کات.

له سالی ١٩١٢دا، هه نارده ی په ره کاغەزی ڤووسیا بریتی بووه له ٣ هه زار به ند، به به های یه ک ملیۆن و ٢٩٩ هه زار تمه ن؛ له به رانه ردا، هه نارده ی ولاتانی دیکه بۆ سابلاغ ١٨٠٠ به ند به به های ٩٠٠ هه زار تمه ن بووه که زۆربه ی هه ره زۆری به رهه می کارگهکانی مانچیه ته ر بووه. له سالی ١٠١٣دا، کۆی هه نارده ی په ره کاغەزی ڤووسیا گه یشتوو ته ٤ هه زار به ند به به های یه ک ملیۆن و ٦٠٠ هه زار تمه ن، له به رانه ر دوو هه زار به ند به به های یه ک ملیۆن تمه ن به رهه می ولاتانی دیکه بووه و سه رنجراکیشه ٢ له سه ر ٣ی ئه م بره، به تاییه ت له ریگای ته وریز و هه مه دان، و له به غدا و مووسله وه گه یشتوو ته سابلاغ.

زۆرتین خواستی بازاری کوردستانی موکریانی بریتییه له به رهه می ئه م کارگه پیشه سازییه: کارگه ی «هاو به شیه تی لیودقیگ ڤابینیک Людвиг Мануфактор Рабенеk» به به رهه می «چیتی ئه رخنه وانی^٢، و «چیتی نمره» ی رهنگاو په نگ که

١- به ند بریتییه له یکه ی پینانه یی بۆ کاغەز. له سه ده ی بیسته م له ڤووسیا (به ند = кипа/کیپا) به رانه ر بووه به ٤٨٠٠ به رگ کاغەز.

٢- Manufactur.

٣- چیت کووتالیکه له ڤۆزه لاتی کوردستان له کونه وه به ناوبانگ بووه و ته نانه ت له به یت و گورانییه فولکلورییه کاندا رهنگی داوه ته وه. چیتی ئه رخنه وانی هه مان "چیتی مۆر"ه. "چیتی نمره" به هۆی ژماره ی که نارهکانی، به م ناوه ناسرابوو. (<https://kurdshop.net/ku/culture/1579>).

به هوى هه رزانىيه كهى لای خه لكى ناوچه كه زور په سه نده؛ «چىتى نمره» ى كارگه ى «ئىقان پ. كاكوشكىن Иван П. кокушкин» له شارى «شوىا» 'Шуя'; «چىتى مؤده» ى كارگه ى «هاوبه شىه تىي ئىمىل تسىندىل 'эмиль циндель»؛ «چىتى مؤده» ى پانىيى ۱۵ و ۱۶ «فىرشۆك»^۲ هىي كارگه كانى «هاوبه شىه تىي فىچووگسكى بر. ف. و ئا. پارزىن товарищества Вичугских мануфактур Бр. Ф. и А. Иван Гарелен» ده گه ل «هاوبه شىه تىي ئىقان گارىلىن و كورده كانى «Разореновых с сыновьями»؛ چىتى رهنگاورهنگى پانىيى ۱۵ و ۱۶ «فىرشۆك». «چىتى مؤده» ى پانىيى ۱۵ «فىرشۆك» ى كارگه ى «هاوبه شىه تىي نىكولاى و لاىرتيا گاندوورىن «Николаи Лавренти Гандурни» ده گه ل كارگه ى «هاوبه شىه تىي پاكروفسكى «Покровский». بىجگه له مانه «جاو» ى كارگه ى «هاوبه شىه تىي ئى. ن. زمىن И. Н. Зумин» له شارى «زىويفكا Зуевка»، كه ولى هه مه جوورى جرحه مشكه «-mole skin»، «جاو» و «ساتىن» و كووتالى مؤبلى كارگه ى «هاوبه شىه تىي پرؤخروفسكى تريؤخگورنى Прохоровский Трехгорный».

چىت و جاوى كارگه ى «هاوبه شىه تىي ئاسهف بارانوڤ «Асаф Баранов» كه مترىن خواستى له سه ره.

له م دوایىبانه دا خواست له سه ره به ره مه كانى كۆمپانىاى هاوبه شىه تىي «كارل شىبىلر «Акционерное общество карла шейблера» له شارى «لوودز»^۱، وهك فاسونى، متقال و بومبازى زيادى كردوه.

«جاوى خاو» ى كارگه ى «هاوبه شىه تىي كاسپىه ن» له شارى «بىتؤفسكى» و «كۆمپانىاى ته قىيه ف» له شارى باكۆ، يه كىكه له كووتاله به ناوبانگه كانى ناوچه كه.

تاكوو ئه م دوایىبانه كارگه كانى روسىا له سابلأغ هه موو كاره كانىان له رىگای

۱- به گويزه رىگابانى هه نووكه بى ۳ هه زار و ۲۱ كىلؤمتر دووره له مه هاباد و له ۲۲۰ كىلؤمترىي باكورى روژهه لاتی مؤسكو هه لكه وتوه.

۲- يه كه ى پىوانه بى بؤ درىزایى له روسىاى كۆن بووه. يهك "فىرشۆك" = ۴.۴۴۵ سم. ۱۶ "فىرشۆك" = يهك "ئارشىن" = ۷۱.۱۲ سم. = مه وداى نىوان سه رشان و درىژترىن قامكى ده ست به والایى. كووتالفروشان له روژهه لاتی كوردستان له سه رده مانى كۆن وهك ۱ مه تر بؤ كرىاران هه ژمارىان ده كرد!

۳- ئىستا شارىكى پۆلونىا په.

دهلاله نه ریتییه کانی ناوچه که به ریوه دهبرد. فرۆشیاری سه ره کی به ره مه کانیان بریکاری پیشووی رووسیا له سابلاغ، «تاجرباشی حاجی نهقی ئاغای کازوموف» بووه که کالاکانی به دهستی دووهم و له ته ورینه وه پی دهگه یشت. بیجگه له مه، کارگه کانی رووسیا به ره مه کانیان به کو به ۷ بازرگانی دیکه ده فرۆشت که تورک-ته ته ر و کورد بوون. چهنده کهس له م بازرگانانه بوخویان بو کرینی به ره مه کان هاتوچوی موسکویان ده کرد. مامه له کان به قهرزی ۳ تا کوو ۱۰ مانگ به ریوه چون و له ئه گه ری دواکه وتنی قهرزه که له م ماوه یه دا، بری ۲۰٪ سووی هاتووه ته سه ر.

له ۲۲ی مانگی دیسه مه بری سالی ۱۹۱۳دا، «س.ئی. جامگاروف C. И. Джамгаров» گه وره بازرگانی ته وریزی، نووسینگه ی خو ی له سابلاغ ده کاته وه و راپده گه یه نیت که گوایه کالاکان به نرخ ی کارگه کان ده فرۆشیت، بو یه زور خیرا بازرگانانی ناوچه ی سابلاغ رووی تی ده که ن. «جامگاروف» ته نیا له ماوه ی یه ک حه وته ی کو تاییی مانگی دیسه مه بردا، ۷۰ «تا» کالا ده فرۆشیت، له کاتیکدا وه رزی ئاسایی بازار له ناوچه که دا له به هار و پاییز به ریوه ده چیت.

کالاکانی ولاتانی دیکه، وه ک له سه ره وه ئاماژه ی پی کرا، به شیکی له ته وریز و هه مه دانه وه و به شیکی دیکه ی له مووسل و به غداوه هاوردی سابلاغ ده کرین؛ ئه وانه ی له ته ورینه وه دین پتری ئینگلیزین و له ریگی ۹ ده لالی خو جیییه وه ده فرۆشرین بریتین له: چیتی جو راو جو ر، «متقال»، «خاو»، «که ولی سه گاو»، «جاو» و خورینه ی جو راو جو ر. کالا هاورده کرا وه کان له مووسل و به غداوه، له ریگی ده یان کو مپانیای مووسلاوییه وه که بریکاری خو یانیان له سابلاغ هه یه، ده گاته ئه م شاره. مه زنترینی کو مپانیایان بریتین له: «مه شتوف & Co»، «توما و ئابرام سیرسیم» «ئیبراهیم ئه لقاس»، «داوید ئارشیلیدووس»، «حه نا گادالی»، «داوید نیقاب» و «داوید ئه لقاس». زوربه ی ئه م کو مپانیانه و ده لاله کانیان له سابلاغ، کریستیانی کاتولیکن. بیجگه له ئینگلیز و ئوتریشی، خورینه یه کی زوری حه له بیش هاوردی سابلاغ ده کریت، له وانه ش: «ئاله جا»، «گه رمیزوود»، «کووتنی»، «گازه ل» و «ساتین» زورترین خواستی

۱- کو مپانیای «برایانی جامگاروف Братья Джамгаровы» یه کیک له گه وره ترین بانکه کانی ئیمپراتوریای رووسیا بووه که له سالی ۱۸۷۴ له شاری «پیتروگراد/پیتربورگ» له لایه ن مالباتی ئه رمنه نی جامگاروف دامه زراوه. رهنگه «س.ئی. جامگاروف» یه کیک له و برایانه بووبیت و له ته وریز نیشته جی بووه.

كوردانى لى سەرە. مۇسلاۋىيە كان لى چىكىك ھاوردە دەكەن كە كوردە كان لى دەورى كىلاۋى سەريان دەپپىچنەۋە و پىي دەلىن «ئاغابانوۋ»؛ چەند جۆر، رەنگ و قەبارەى ھەيە. «ئاغابانوۋى سۆفى»، «ئاغابانوۋى ھەلب» و «ئاغابانوۋى ماۋزىر» زۆرتىن خىۋاستى لى سەرە. بۇ نىمۇنە سالانە ۲۰ ھەزار «نىۋ دەرزەن»^۱ ئاغابانوۋى قەبارە «۲۴ ۴۳ ئىنچ»، ۵۰ ھەزار جىن ئاغابانوۋى «۵۲ بە ۵۲ ئىنچ» ھاوردە دەكرىن. ئاغابانوۋى ئاغا كوردە كان لى كاشانەۋە ھاوردە دەكرىت و پىي دەلىن «شەدە». زۆرتىن خىۋاست لى سەر لى چەكى ھەلب ھەيە كە پىي دەلىن «چەتفەى^۲ خورىنە» و «چەتفەى رىشەدار». دەلالە مۇسلاۋىيە كان ھەروەھا كىلاۋى پىۋان و ژنان لى ھەلبەۋە، كالا چەرمىنە كان لى فەرەنسا و ئۆترىشەۋە، پەرە جگەرە و وردەۋالەى دەزوو و دروومان لى ئۆترىشەۋە ھاوردە دەكەن و بۇ ماۋەى ۱۲ تاكوو ۱۸ مانگ بە سوۋى ۲۰٪ بە قەرز دەياندەنە دەلالە خۇجىيىيە كان. بەگويزەى ئەم دەلالانە بىت، لى سى سالى رابردو ھەناردەى بەغدا بۇ سابلاغ زۆرتىر بوۋە لى چاۋ ھەناردەى بەغدا بۇ ھەمدان. پىشتر لى بەغداۋە كەمترىن كالا راستەۋخۇ ھەناردەى سابلاغ دەكرا، زۆرتىن كالا لى رىگاكى ھەمدانەۋە دەگەيشتە سابلاغ. بەلام لىم داۋىيىانەدا مەترسى و ئالۋزى لى رىگاكى كرماشان، بەشىۋەيەكى كاتى رۆلى سابلاغى لى ھەناردەكارىي كالا لى بەغداۋە بۇ ھەمدان، بەرز كىردوۋەتەۋە.

لىرەدا دەكرىت ئامازە بە كالا ھاوردەكانى دىكە بۇ سابلاغ بىكەن، ۋەك: چاى كە بە رىژەيەكى يەكجار زۆر لى ھىندەۋە ھاوردە دەكرىت (لى تەۋرىزەۋە دىت)، پۇلا لى رۇسىيە و ئىنگلىزەۋە، قورقوشم لى ئىنگلىزەۋە، تەنەكە لى رۇسىيە و ئىنگلىزەۋە، مىس و ۋەرەقى مىسى لى ئىتالىاۋە، توتن لى «ناۋچيا» ۋە (لى شەمدىنان، توركىيا)، دەۋا و دەرمان لى رۇسىيە، ئىنگلىز، ئۆترىش و ئەلمانىاۋە، كالاكانى دەزوو و دروومان و وردەۋالە پىتر لى رۇسىيەۋە، ھەندىكىش لى فەرەنسا و ئۆترىش و ئەلمانىاۋە.

سەبارەت بە ھەناردەى ناۋچەكە، بىجگە لى كەتيرە، كەۋلى رېۋى و سىمۇرە و سەگاۋ، و رىخۇلە كە بەتەۋاۋى بۇ رۇسىيە ھەناردە دەكرىن، قالى بۇ توركىيا رەۋانە دەكرىت. بەرھەمەكانى دىكەى ناۋچەكە ھەم لى بازارى نىۋخۇيى دەفرۆشرىن و ھەم بۇ تەۋرىز و ھەمدان ھەناردە دەكرىن.

۱- بە فارسى "جىن" = نىۋ دەرزەن = ۶ دانە.

۲- يان "چەفەى".

کۆتایی

له کۆتایی ئهم راپۆرتهدا سهبارهت به هیزی ئابووری ناوچهی ژیر چاودیری کاربهریوهبهیری کۆنسلوخانه، ناکریت ئاماژه بهوه نهکهین که ئهم بهشهی ئازهربايجان ئهگهري پهرسهندنیکي ههملهلايهنه و بیسنووری ئابووری و کولتووری ههیه و تهنا پیوستی به کهسانیک ههیه که هزیان له کارکردن ههبیته و سوود لهو سهرچاوه سروشتییانهی ناوچهکه وهربگرن که هیشتا کاریان لهسه نهکراوه.

بهگۆیرهی ئهو چالاکییه بازرگانییانهی سابلاغ که بهکورتی باس کران، بۆمان دهردهکهویته ئهگهرحی ههنووکه ههنديک له نیوه پتری کالا هاوردهکانی ناوچهکه له پووسیاوه ههنارده دهکرین، بهلام نیشانهکانی خیرا گهشهسهندنی له داهاتوو دهبینریت، بهتایبهت پاش رامالینی هیزهکانی تورکیا له ناوچه سنووریهکان، ههروهها بههوی بیسهروبهری گشتی و دارووخانه بهردهوامهکانی ولاتی پارس، بارودۆخی ناوچهکه بهتهوای گۆرانکاری بهسهردا دیت و رهوتی ئاسایی خوی پهیدا دهکاتهوه.

بینگومان کۆتاییهاتی رینگای ئاسنی جولفا- تهوریز و هیله لاوهکییهکهی بۆ کهنار گولی ورمی ئاسانکارییهکی مهزن بۆ کتیرکیتی بازرگانیی ئیمه دهگهله ولاتانی دیکه له بازاری نیوخوییی ناوچهکه ساز دهکات و ئالوگۆری کالاکانی ئیمه له کوردستان فراوانتر دهکات. بهلام بۆ پهرهپیدان به کاریگهیری ئابووری ئیمه لهسه سامانه سروشتیه فراوان و بهربلاوهکانی ناوچهکه پیوسته زور خیرا لقی «بانکی ژمیریاری و قهرزی پارس»^۱ ریک له سابلاغ دابهزریت تاکووههوالهی بههای کالا هاوردهکان بۆ هههمهدان، تاران، تهوریز، ورمی و «کۆنستانتینۆپۆل» ئهجام بدات. لیژدها سوودی ئهم کاره، گشت تیچووی کاری بانک دابین دهکات. دامهزراندنی خزمهتگوزاری بانکی ئیمه له سابلاغ و بهگشتی پهرهپیدانی بۆ ناوهندیکی مهزنتر له گشت کوردستانی موکریان، حاشاههلهگه.

۱- «بانکی قهرزی پارس»، به ناوی تهوای بانکی ژمیریاری و قهرزی پارس (به روسی: Учетно-Ссудного Банка Персии) بانکی روسی بووه که له سالانی ۱۸۹۱ له لایهناوولاتییهکی روسیا به ناوی «یاکوڤ سلۆمۆنۆڤیچ پۆلیاکۆڤ» وه بۆ رکابهیری روسیا و بهریتانیا له ئێران دامهزراوه. «بانکی شاهیی ئینگلیز و بانکی قهرزی روسیا زۆربهی چالاکییه بازرگانیهکانی ئێرانیان گرتنه ئهستو که پیشتر له لایهنا «سهرافهکانهوه» ئهجام دهدرا.

تېبىيىيەكانى سكرتېرى بەرئۆبەرى كۆنسولخانەى رۇوسيا لى سابلاغ^{*۱}

باروودۇخى بازركانى و پيشەسازىى نازەربايجان

نازەربايجان لى باكوورى پۇژاواى ولاتى پارس ھەلكەوتووہ. ئەگەرچى لى يەكەم نىگادا ھەندىك لى خاكەكەى رووتەن و بى ئاوه و ئەم كەماسىيە كارىگەرى لى سەر كشتوكال ھەيە، بەلام يەكەكە لى ناوچە پى سامانەكانى ئەم ولاتە. نىكايەتېى نازەربايجان لى دەرياي رەش و بەتايبەت لى دەرياي كاسپىيەن [خەزەر] كە ھاوسىتى رۇوسىيە، لى چاوپى رىگا سروسىتېيەكانى ناوچەكانى دىكەى ولاتى پارس، رىگايەكى زۇر گونجاوى بۇ بازركانە بىيانىيەكان كىر دووہتەوہ، بۇيە لى داھاتوودا رىگاي بازركانى نازەربايجان لى چاوپى تەننەت رىگا سروسىتېيەكانى ناوچەكانى دىكەى ولاتى پارس گەشەيەكى بى ھاوتا پەيدا دەكات. ئەمەش پىتر لى بەرژەوہەندى بازركانە بىيانى و رۇوسەكاندا دەبىت ھەتاكوو بازركانە خۇجىيىيەكان. زۇربەى دانىشتووانى نازەربايجان سەر بە ھۆزە توركمانەكان^۲؛ پاشان بەگويەرى ژمارە، ئەرمەنەكان و تەنيا لى كەنارەكانى پۇژاوا و باشوورى پۇژاوا، كوردەكان دەژىن، ھەلبەت لى دۇل و دەراوہكانى ورمى ئاسوورىيەكانىش ھەن. ئىستا ئەرمەنەكان پىتر تىكەل بە كارى بازركانى بوون و لى پلەى يەكەمى بازركانەكانى ناوچەكە ھەژمار دەكرىن. ھەنووكە تەنيا لى تەورىز ۵ يان ۶ ژوورى بازركانى ئەرمەنى ھەيە كە لى ولاتى پارسەوہ سالانە بە گۆژمەى زۇرتىر لى نىو مىلېون رۇوبل مىوہى وشكى جۇراوچۇر ھەناردەى دەروہ دەكەن. ھەندىك بازركانى نازەربايجانى موسلمانىش ھەن و وەك زۇربەى بازركانە ئەرمەنەكان ھاوولاتى رۇوسىيان. چەند كۇمپانىي رۇوسيا لى نازەربايجان كار دەكەن كە لى تەورىز برىتىن لى: لى «ژوورى بازركانى خارىتونىنكا» (قەند و شەكر)، لى كۇمپانىي «قىسۆتسكى & Co» (چاى)، ھەروہا لى كۇمپانىي

۱- * وەك لى پيشەكيدا ئامازەى پى كراوہ، ئەم بەشە، سكرتېرى كۆنسولخانەى رۇوسيا لى سابلاغ، ن.م. چاسف پاش كوژرانى ئەلىكساندر ئىياس نوسىوېتى.

۲- لى سەردەمىدا وىلايەتى نازەربايجان برىتى بووہ لى ئوستانە ھەنووكەيىيەكانى نازەربايجانى رۇژەلات و رۇژاوا، ئەردەوېل، زەنجان و تەننەت بەشېك لى ئوستانى قەزوين.

«سينگر & Co» (ئاميرى چين) كه بيجگه له تهوريز، له خوى، ورمى و سابلاغيش بريكارى هيه. كارخانهى بيرهسازى «ژيگولى»، له جولفاى (پارس) لكى خوى كردووه ته وه. تهوريز ناوهندى بازگانى ته واوى نازهربايجانه و شوينى به يه كگه يشتنى گشت كاروانه رى و ريگاوبانى ئامرازه ته گهرداره كانى هاتوچوى هموو ناوچه كانى فه رماندارى گشتى نازهربايجان ده گهل توركي، پروسيا و ههروه ها ناوچه كانى ولاتى پارسه. تهوريز يه كه م شارى ولاته به گويرهى ژمارهى دانىشتوانى (پتر له ۳۰۰ هزار كه س). زوربهى كالا هاوردكان له دهره وهى ولات، ده گنه تهوريز و له ويندريوه له نيو شاره كانى ديكه دا بلاو ده كرينه وه. له تهوريزه وه به ره مه خوچيبييه كان هه ناردهى ولاتانى دهره وه ده كرين. پيشه سازى خوچيبي گه ليك لاوازه و تهنيا به ره مه تهنى ده ستيه كه له خورى حوشتر ساز ده كريت، ده گهل پيالورى ده سستان، ريزه يه كى كه ميس چه كى سارد و ... هتد. ئەمانهش به گويرهى خواستى نيوخويى به ره مه دين. تهوريز ههروه ها كارگه يه كى راخه رى نه ريتى هه يه كه به ره مه كه ي بايه خيكي ئەوتوى نييه، ده گهل كارگه يه كى «ليموناد» كه خاوه نه كه ي پروسه. تهنيا كارخانه يه ك به مانا ئەورووپايييه كه ي بريتيه له كارگه يه كى دروستكردى قالى كه له م دواييانه له لايه ن كومپانيه كى ئالمانى دامه زراوه و هاوكات ده توائت به ن و دزروش به ره مه به نيت. هموو ئاميزه كانى له ئەورووپاوه هاورده كراوه.

ريگاوبان

ئەو ريگايبانهى ده گنه تهوريز بريتين له:

۱) ريگاي جولفا- تهوريز، شاره كى بازگانى نازهربايجانه به دريژايى ۱۳۵ «فترست». له ۲ى نوقه مبه رى سالى ۱۹۱۳ هوه ئوتومبيلى باره لگر و تايهت، هاتوچوى پيدا ده كهن و چى تر «فوورگون» [فه رغوون]، حوشتر، ئەسپ، ئيستىر و گويدريژ به كار نايه ن. ئەزمون پيشانى داوه كه ئەو چاوه روانييهى له ئوتومبيلى باره لگر هه بووه، وه دى نه هاتووه، بويه «فوورگون» وهك ئامرازى سه ره كى گواستنه وهى بار، ديسان به كار ديت. «فوورگون» زور به ناسايى ۱۳۰ تاكوو ۱۵۰ «پووت» هه لده گريت

۱- كارخانهى بيرهسازى ژيگولى له سالى ۱۸۸۱ له لايه ن هاوولاتى ئوتريشى، «ئەلفريد فيليپوشچ فون فاكانو» له شارى «ساماراي» پروسيا دامه زراوه. ئيستى كارخانه كه له مۆسكويه.

و نرخی گواستنه‌وهى هەر «پووت» يک له جولفاوه بۆ ته‌وريز، ۲-۲/۵ «قران» ه، به‌لام له ته‌وريزه‌وه بۆ جولفا ۱۰-۱۵ «شاهى» يه و به ۴ رۆژ ريگاكه ده‌پریت (يهک «قران» نزيكهى ۱۷/۵ «كۆپيک» ده‌بيت. ۲۰ «شاهى» = ۱ «قران»).

۲) ريگای ئاستارا- ئه‌رده‌بيل- ته‌وريز، ته‌نيا بۆ ئاژه‌له باره‌لگره‌كان گونجاوه. زۆر جار بار له ئاستاراوه بۆ ته‌وريز به ئه‌سپ جيبه‌جی ده‌كریت، به‌لام له ئاستاراوه بۆ ته‌وريز به حوشتر بار ده‌گوازيته‌وه. ريگاكه به ۷ رۆژ تنيه‌ر ده‌بيت و نرخی گواستنه‌وهى ۱۲ «پووت»، نزيكهى ۵۰ «قران» ه.

۳) ريگای تاران- ته‌وريز، ۶۰۰ «فیرست» ه و حوشتر به ۴۰ رۆژ ده‌بيريت. پيوانه‌ى بار به «باتمان» ه (۱ باتمان = ۷/۲۵ فوونت) و نرخی هەر «باتمان» يک ۵.۲ «قران» ه.

۴) ريگای ترابوزان- ته‌وريز، ۱۱۰۰ «فیرست» ه. بار پتر به حوشتر ده‌گوازيته‌وه، هاوين به ۶۰ رۆژ و زستان به ۴۵ رۆژ، نرخه‌كه‌ى بۆ هەر «كانتار» كه به‌رانبه‌رى ۲۳۰ كيلو، نزيكهى ۳۲ تمه‌نى تى ده‌چیت (يهک تمه‌ن = ۱۰ «قران»). به‌لام نرخی ۸۰ «باتمان» له ته‌وريزه‌وه بۆ «ترابوزان»، ۸-۱۰ تمه‌نه.

۵) ريگای جولفا- خۆى- ورمى. گواستنه‌وهى ۱۴ «پووت» له جولفاوه بۆ خۆى، ۱۵-۱۸ و له خۆيه‌وه بۆ جولفا، ۱۰-۱۲ «قران» ه و نزيكهى ۳ رۆژى پى ده‌چیت.

بارودۆخى بازرگانى

گواستنه‌وهى بار له جولفاوه بۆ ورمى، ۲۵-۳۰ «قران» ه بۆ ۱۴ «پووت». به‌لام له ورمىوه بۆ جولفا، ۱ «قران» ه بۆ پووت يک. ۸ رۆژيشى پى ده‌چیت.

له جولفاوه ئه‌م كالايا نه‌نارده‌ى ئازهربايجان ده‌كرين: «شقارته»، نه‌وتى سپى، قه‌ند و شه‌كر، تووتن، چای، كووتالى لۆكه‌يى و خورينه، ته‌خته، ده‌فرى شوشه‌يى، كالاى چه‌رمى و ... هتد. زۆربه‌ى كالاكان ده‌چنه ته‌وريز و به‌شيكى په‌وانه‌ى خۆى، ورمى، مه‌ره‌ند و شاره‌كانى ديكه ده‌كرين. به‌شيكيش بۆ مه‌راغه و سابلاغ ده‌چن. بۆ

۱- «كانتار» به كيشى جياواز، له ولاتانى جياوازا باو بووه. له سالى ۱۸۷۴هوه «كانتار» له تورکيا باو بووه.

نمونه له ۱۵۰۰ واگۆن قهند و شهکر که سالانه گه‌یشتووته جولفا، ۸۰۰ واگۆن له ته‌وریز ورد بووته‌وه، نزیکه‌ی ۳۰۰ واگۆن چووته ورمی و ئه‌وه‌ی دیکه بۆ خۆی، مه‌رهند. سه‌لماس و گه‌رگه‌ر په‌وانه کراوه. بیجگه له هه‌ندیکی زۆر که‌م نه‌بیته، گشت کالای هه‌نارده‌کراوه‌کان بۆ جولفا پووسین. به‌ره‌می ولاتانی رۆژا‌وای ئه‌وروپا له ریگی تریزۆنه‌وه هه‌نارده‌ی ته‌وریز ده‌کرین. به‌های کۆی کالای هه‌نارده‌کراوه‌کان بۆ جولفا و ته‌وریز، ۱۶٪ی هه‌نارده‌ی ولاتی پارسی پیک هیناوه.

به‌های کۆی هه‌نارده‌ی پووسیا بۆ جولفا و ته‌وریز گه‌یشتووته ۵۹ ملیۆن و ۶۱ هه‌زار و ۴۸۵ «قران» که نزیکه‌ی ۶۰٪ی به‌های گشت کالای هه‌نارده‌کراوه‌کان بۆ ئه‌م دوو شاری پیک هیناوه. له‌وانه‌ش: قهند و شهکر ۴۵۹ هه‌زار «پووت»، نه‌وتی سپی ۴۵۹ هه‌زار و ۶ «پووت». له جولفاوه ۶۲۳ هه‌زار و ۶۳ و نیو «پووت» سه‌وزه و میوه‌ی وشک بۆ پووسیا هه‌نارده کراوه.

به‌های کالای هه‌نارده‌کراوه‌کان

خشته‌ی ژیره‌وه به‌های کالای هه‌نارده‌کراوه‌کانی پووسیا و ولاتی دیکه له سالیکیا پيشان ده‌دات:

قهند و شهکر

کۆ/ «قران»	ولاتی هه‌نارده‌کار
۲۳ ملیۆن و ۵۱ هه‌زار و ۳۷۱	پووسیا
۲ هه‌زار و ۷۵۸	تورکیا
۳	فه‌رهنسا
چای به «قران»	
۲ ملیۆن و ۸۲۴ هه‌زار و ۶۵۲	پووسیا
۷ ملیۆن و ۲۱۵ هه‌زار و ۲۱۵	هیندستانی ئینگلیز

۱۰۵ ھەزار و ۱۰۰	چىن
۱۲ ھەزار و ۹۹	تورکيا
۴۳۰	ئىنگلىز
۳۷۶	فەرەنسا
۷۵	ئوتريش
۳۰	ئەلمانيا

توتن- سەرگەلاى توتن بە بەھاي ۱ مليون و ۷۵۷ ھەزار و ۱۰۲ «قران» لە سالئىدا، تەنیا لە تورکياو ھەناردەى ناوچەكە دەكرىت. ھەناردەى «پاپىرۆسى روسى» [جگەرە] گەلىك زۆرتەرە لە ھەناردەى ولاتان دىكە.

"پاپىرۆس" [جگەرە]	
كۆ/ "قران"	ولاتى ھەناردەكار
۱۹۰ ھەزار و ۱۸۰	رووسيا
۱۷ ھەزار و ۶۱۰	تورکيا
ھەزار و ۶۲۰	ئەلمانيا
۸۸۰	مىسر
۴۰۰	ئىنگلىز
۳۸۷	بەلجىكا
شقارتە بە "قران"	
۴۱۹ ھەزار و ۸۶۷	رووسيا
۶۴ ھەزار و ۷۸۰	ئوتريش
۵۹ ھەزار و ۱۰۰	ئىتالىا
۴۱ ھەزار و ۲۹۰	تورکيا
ھەزار و ۵۰۰	فەرەنسا
۱۲۰	ئەلمانيا

گه‌نم و چۆ ته‌نیا له رۆوسیا و تورکیاوه هه‌نارده ده‌کریڤ:	
گه‌نم به "قران"	
٣٦٢ و ٥٤٣ هه‌زار و	رووسیا
٢٣٧ و ٤٨ هه‌زار و	تورکیا
به‌های هه‌نارده‌ی چۆ به "قران"	
٢٨٠ هه‌زار و ٢٥٩	رووسیا
٤١ و هه‌زار	تورکیا
ئێستەر، گویدریژ، ئه‌سپ و حوشتەر به به‌های ٢٥١ هه‌زار و ٧٠ "قران" له رۆوسیاوه هه‌نارده ده‌کریڤ.	
به‌های هه‌نارده‌ی وهره‌قی ئاسن به "قران"	
١٣٢ و ٢٤٥ هه‌زار و	رووسیا
٧٥٠	تورکیا
وهره‌قی ته‌نه‌که به "قران"	
٧٨٠ و ٢٢ هه‌زار و	رووسیا
١٢ هه‌زار	تورکیا
٥ هه‌زار	ئۆتریش
که‌لوپه‌لی ئاسن به "قران"	
یه‌ک ملیۆن و ٢٤ هه‌زار و ٨٦٧	رووسیا
٤٩٨ و ٣٠٠ هه‌زار و	ئه‌لمانیا
٩٨ هه‌زار و ١٨١	تورکیا
٧٥ هه‌زار و ٤٠٠	سووسیرا
٢٣ هه‌زار و ١٧	ئۆتریش/نه‌مسا
٢١ هه‌زار و ٢٧٩	ئینگلیز
٤ هه‌زار و ٥٢٠	ویلایه‌ته یه‌کگرتووه‌کانی ئه‌مریکا

۲ ھەزار و ۸۳۰	فەرەنسا
<p>كووتالى ريشالەلۆكە بە "قران"</p> <p>وەك له خشتهى ژیرهوه دەبىنریت بەهای ھەناردەى كووتالى ريشالەلۆكەى روسيا له پلەى يەكەمدايە.</p>	
۲۳ ملیۆن و ۳۵۶ ھەزار و ۶۴۳	رووسيا
۲ ملیۆن و ۹۷۹ ھەزار و ۷۸۱	توركيا
يەك ملیۆن و ۷۱۶ ھەزار و ۴۰۷	ئىنگليز
يەك ملیۆن و ۴۵۸ ھەزار و ۲۷۵	ئىتاليا
يەك ملیۆن و ۳۱۴ ھەزار و ۵۲۰	ئەلمانيا
۱۲۳ ھەزار و ۸۲۰	فەرەنسا
۴۹۰ ھەزار و ۳۱	ئوتریش/نەمسا
۲۴۸ ھەزار و ۴۸۰	سويسرا
۴۶ ھەزار و ۷۹۰	ھۆلەندا
<p>كووتالى ريشالەخورى بە "قران"</p>	
يەك ملیۆن و ۴۵۵ ھەزار و ۴۸۸	ئەلمانيا
يەك ملیۆن و ۵۷ ھەزار و ۱۷۲	ئوتریش
يەك ملیۆن و ۷۴ ھەزار و ۴۵۴	توركيا
۷۵۶ ھەزار و ۱۱۶	فەرەنسا

يەك مليون و ۱۴۰ ھەزار و ۷۳۰	ئەلمانیا
۳۸۶ ھەزار و ۶۲۰	ئیتالیا
۳۶۴ ھەزار و ۶۷	فەرەنسا
۲۸۲ ھەزار و ۴۹۰	ئوتريش
۱۰۱ ھەزار و ۴۹۴	تورکيا
۸۹ ھەزار و ۸۳۰	ئینگلیز
۴۸ ھەزار و ۴۱۰	رووسيا
۱۳ ھەزار و ۳۰۰	سوېسرا
۶۰	ئەمریکا

کۆى بهەى کالای ھەناردەکراوى ئازەربايجان، نزيکەى ۴۱ مليون و ۳۳۳ ھەزار و ۱۵۲ «قران» ە و سەرەکتيرينيان بریتين له: بادام و میوهى وشک، قالی، ئاژەل، لۆکە و ريخۆله له ئاوخويدا. لۆکەى ھەناردەکراو بۆ رووسيا ۸۲ ھەزار و ۹۰ «پووت» به بهەى ۳ مليون و ۶۵۱ ھەزار و ۱۰۷ «قران».

بهەى کالآ ھەناردەکراوهکان

بهەى کالآ ھەناردەکراوهکانى ئازەربايجان بۆ رووسيا به «قران»	
۱۱ مليون و ۹۵۳ ھەزار و ۳۱۶	میوهى وشک (سەوزە)، بادام و ھتد
يەك مليون و ۳۴۲ ھەزار و ۸۲۶	قالی خورى
۵۷ ھەزار و ۶۴۰	خورى
۱۴۳ ھەزار و ۱۹۰	ماشۆت ^۱
۱۴ ھەزار	قالی ئاوريشم

یهک ملیۆن و ٣٠٢ ههزار و ٥٨٥	کووتالی ئاوریشم
٢٢٤ ههزار و ٩٤٠	ترياک
٥٩٧ ههزار و ٦٨٥	ئاژهڵ
٣ ملیۆن و ٦٥١ ههزار و ١٠٧	لۆکه
٣٣٤ ههزار و ١٠٠	ریخۆله له ئاوخویدا
٢ ملیۆن و ٤٩٠ ههزار و ٦٥٧	چهرم

به‌های کۆی گشتیی هه‌ناردی ئازهربايجان بۆ دهره‌وه‌ی ولات گه‌یشتووه‌ته ٤١ ملیۆن و ٣٣٣ هه‌زار و ١٥٢ «قران»، له‌وه‌ش به‌به‌های ٢٤ ملیۆن و ٧٤ هه‌زار و ٤٩٧ «قران» بۆ رووسیا هه‌نارده‌ کراوه.

کالای هه‌نارده‌کراوی ئازهربايجان بۆ ولاتانی دیکه به "قران"	
٦ ملیۆن و ٦٠٩ هه‌زار و ٦٦٢	تورکيا
یهک ملیۆن و ٣٤٢ هه‌زار و ٨٢٦	رووسيا
یهک ملیۆن و ٧ هه‌زار و ٩٩٩	ئه‌مريکا
٩٨٥ هه‌زار و ٤١٠	ئینگلیز

به‌گۆیره‌ی ئهم ئامارانه‌ی سه‌ره‌وه‌ دیار ده‌که‌ویت که رووسیا هم له هه‌نارده‌کردن و هم له هاورده‌کردندا، پله‌ی یه‌که‌می له بازاری ئازهربايجان بۆخۆی ته‌رخان کردووه.

سه‌باره‌ت به سامانی سروشتیی ئازهربايجان ده‌کریت ئاماژه به کانی مس

له ناوچەى «قەرەج داغ» بکەين، ھەرۈھا بەگویرەى دەنگۆى نۆو دانىشتوانى، له ناوچەكانى باشوورى پوژاۋاى سابلاغ، زېر ھەيە. دەكرىت بلىين ھىشتا بەگشتى كۆلینەۋەى زەۋىناسىى له ئازەربايجان نەكراۋە، رەنگە خاۋەنى سامانى سروسشتى بىت. پېكھاتەى زنجىرە چياكانى ئازەربايجان و كافكاز ھاوشىۋەن؛ چونكە گەلىك گراۋى ئاۋى گەرم لەم ناوچەيە ھەن (ۋەك: له شاخەكانى مەرەند و ناوچەكانى دىكە). پشكنەرە پووس و ئەوروپاىيەكان ھىشتا سەرنجى تايبەتيان بەم بۋارەى ئازەربايجان نەداۋە.

راپۆرتی کاربەرئۆبەری کۆنسولخانەى ئىمپراتۆریای رۇوسیا لە سابلاغ ۱۹۱۵

دۆخى ئىدارى، بازرگانى، پيشه‌سازى و ئابوورىي ناوچه‌كه^۱

سابلاغ گەورەترین شار و ھاوکات مەزنتەرىن ناوەندى سیاسى، ئىدارى و بازرگانى ناوچه‌كه‌یه كه له لای راستى چه‌مى سابلاغ هەلکه‌وتوو. شار ۳۸۵۰ خانوو و نزیکه‌ی ۲۵ هەزار دانیشتووی هه‌یه؛ له‌وانه‌ش ۳۶ خانوو تورکی-ته‌ته‌ر، ۷۰ خانوو جوو، ۳۰۰ خانوو ئەرمەنى و ئەوه‌ی دیکه هه‌موویان کورد تییدا ده‌ژیت. سابلاغ ۴ گەرماو، مزگه‌وتیكى شیعە، ۱۲ مزگه‌وتى سوننه، ۱۱ کاروانسه‌را- دوویان کاروانسه‌رای بازرگانین، بازاپکی داپۆشراوی گەوره كه ۵۰۵ دووکانی هه‌یه.

بۆکان گوندیکی گەوره‌یه و له لای راستى رۆوبارى ته‌ته‌هوو هەلکه‌وتوو و ۵۲۰ خانووی هه‌یه كه له ۸۰یان دا، جوو ده‌ژین. بۆکان به نزیکه‌ی ۳ هەزار دانیشتوووه یه‌ك گەرماو، ۲ مزگه‌وتى سوننه، ۴ کاروانسه‌را و ۱۸۹ دووکانی هه‌یه. ئەم شاره له‌سه‌ر رێگای ته‌وریز-سنه- کرماشان- تورکیا هەلکه‌وتوو و هەر به‌م هۆیه‌وه له داها‌توودا گرنگی تایبه‌ت په‌یدا ده‌کات.

سه‌رده‌شت له گۆشه‌ی باشوورى رۆژاواى کوردستانی موکریان و نزیک له سنوورى تورکیا-پارس هەلکه‌وتوو و بریتیه له ۶۰۰ خانوو، ۳ هەزار دانیشتوو، ۵ مزگه‌وت، یه‌ك گەرماو، ۲ کاروانسه‌را و ۱۲۰ دووکان.

ساینقه‌لا ناوەندى ئىدارىي فرماندارىي ساینقه‌لايه و له لای راستى رۆوبارى ته‌ته‌هوو هەلکه‌وتوو و بریتیه ۲ هەزار و ۱۰۰ خانوو، ۶ هەزار دانیشتوو، مزگه‌وتیكى شیعە، ۱۰ کاروانسه‌را و ۱۶۰ دووکان.

سه‌قز ده‌گه‌ل بانه، فرمانداریه‌كى هاوبه‌شیان پیک هیناوه. شارى سه‌قز بریتیه له

۱- به‌شیکى زانیاریه‌کانى ئەم راپۆرتە سه‌باره‌ت به‌ شاره‌کانى کوردستانی موکریان، کورته‌کراوه‌ی زانیاریه‌کانى راپۆرتى سالى ۱۹۱۴یه و وه‌ك له پيشه‌كیدا ئاماژه‌ی پێ کراوه، ده‌بیت پاش كوشتنى ئەلیكساندر ئیياس نووسرايیت، ئەگه‌رچى له كوتايىي كتيبى ژماره ۵۴دا، ناوى ئیياسى پێوه‌یه.

ههزار و ٢٠٠ خانوو، له وانه ٧٠ خانووی جوو و ٥٠ خانوو ههیی شارۆمه‌ندانى تورکیایه؛
٨ ههزار دانیشتوو، ٥ گه‌رماو، ٤ کاروانسه‌را و بازارێک و ٣٠٠ دووکانى هه‌یه.

بانه له نزیک سنووری تورکیا هه‌لکه‌وتوو و خالی به‌یه‌ک‌گه‌یشتنی رینگاکانى
تورکیایه بۆ ناوچه‌کانى دیکه‌ی کوردستانی موکریان؛ بریتیه له ٨٥٠ خانوو، له‌وانه‌ش
٦٠ خانووی جوو، ٥ خانووی ئه‌رمه‌نیی مووسلاوی و ٤٠ خانووی شارۆمه‌ندانى تورکیا؛
دانیشتوانى نزیکه‌ی ٤ هه‌زار که‌س ده‌بیته، ٣ گه‌رماو، ١ مزگه‌وت، ٢ کاروانسه‌را و
بازارێک به ٢٠٠ دووکانه‌وه‌ی هه‌یه.

نه‌غه‌ده‌ که‌وتووته لای چه‌پی "چه‌مى بايزاوى"٢ که ده‌رژيته نيو گاده‌روه. بریتیه
له ٤٤٠ خانوو، له‌وانه‌ش ٢٠٠ خانووی جوو، ١٥٠ خانووی تورکی ته‌ته‌ر (قه‌ره‌په‌پاغ)،
٦٠ خانووی ئه‌رمه‌نى و ٣٠ خانووی کورده‌کان، ٢ هه‌زار و ٥٠٠ دانیشووی هه‌یه. گشت
بازرگانى "سلدوووز [سندووس]" له نه‌غه‌ده به‌رپوه ده‌چیت، هه‌روه‌ها پردى هاتوچۆى
نیوان سابلاغ و شنۆی پێک هیناوه.

میانداو له لای چه‌پی پوو‌بارى "جه‌غه‌توو"، هه‌لگرى خالیکی گرنگی بازرگانیه؛ ٢
هه‌زار خانوو، ١٥ هه‌زار دانیشتوو، یه‌ک بازار، ١٨٤ دووکان، ١٠ مزگه‌وت، ٢ گه‌رماو و
یه‌ک کاروانسه‌رای هه‌یه.

*****

به‌گشتى ناوچه‌ی ژێر چاودیرى کاربه‌ریوه‌به‌رى کونسولخانه، ناوچه‌یه‌کى
کشتوکالییه، و کشتوکال له زۆربه‌ی هه‌ره‌زۆرى ناوچه‌کانى ساینقه‌لا، میانداو،
«سلدوووز» [سندووس] و گشت محاله باکوورى و پۆژه‌ه‌لاتیه‌کانى کوردستانی
موکریان و سه‌قز که‌رتى سه‌ره‌کییه. به‌تاییه‌ت خاکی «سلدوووز» [سندووس] و
محاله‌کانى لاجان، شارویران، ئاخته‌چی، قه‌ره‌له‌ر و به‌ه‌ی به‌پیت و پر به‌ره‌من، و گه‌نم،
جۆ، گه‌نمه‌شامى، تۆک، نيسک، هه‌رزن و کونجى لى ده‌کێلن. لۆکه ته‌نیا له باخچه‌کاندا
ده‌چیتریت. تووتنه‌وانى سال به سال گه‌شه‌ی زۆرتر ده‌کات.

١- ده‌بیته کوردی باشوورى کوردستان بووبن که ئه‌و کاتى وه‌ک شارۆمه‌ندى تورکیا/عوسمانى ده‌ژمیران.
٢- له نزیک گوندی بايزاوا پنی ده‌لین چه‌مى بايزاوا، به‌شیکى به "خیزمال" و به‌شیکى دیکه‌ی به‌گویره‌ی ژنیکى به‌هینز
و توانا به‌ناوى "پیرۆز"، به چه‌مى "پیرۆز به‌راز" ناودیر کراوه.

به تهنیشت کشتوکالییه وه، ئاژهلداریش رۆلیکی فره مهزن له ئابووری ناوچه کهدا دهگیریت و پتر له محاله کانی رۆژاوا و باشووری کوردستانی موکریان گه شهی کردوه. له ناوچه کشتوکالییه کاندای پتر ره شه ولاخی وهک گامیش، کهل، گا و مانگا په روه رده ده کرین و پیزه یان تا کوو ۳۰۰ ههزار سهر دهگات. نهک ههر کورده ره وهنده کان، به لکوو کورده نیشته جینییه کانی میگهلی مهزنی بهران، مهر و بزنیان له له وه رگه کوستانه کانی سهر سنوور و یان له دۆل و دهراوه کانی نیوخوی ناوچه کهدا دهله وه پین. به گشتی ژمارهی ئه م میگه لانه دهگاته یهک ملیون و ۶۵۰ ههزار سهر. په روه رده کردنی ئه سپ هه نوکه له که می داوه، به لام دیسان ژمارهی ئه سپ له ناوچه که دهگاته ۲۵ ههزار سهر. ئاژهل دیکه که بۆ هاتوچۆ و گواستنه وهی بار به کار دین، بریتین له: ۶۳ ههزار گویدریژ، ۳ ههزار و ۲۵۰ ئیستر و ۴ ههزار و ۷۰۰ حوستر.

پاش ئاژهلداری، کۆکردنه وهی به ره می جۆراوجۆری دارستانه کان دیت که بۆ روسیا هه نارده ده کرین، وهک: که تیره یان شیرهی گوینی، مازوو، شیرهی داره بهن «سه قز» [بنیشت]، گه زهنگه بین [گه زۆ] و ... هتد.

له ناوچه کانی باشووری ژیر چاودیری نوینه رایه تی کونسولخانه دا، پاری ئاژهله کینوییه کان دا هاتی هه ندیک له دانیشتوانی پیک ده هینیت.

به ره می پیشه سازی له ناوچه کهدا ته نیا له کاری دهستی و پیشه وه ریدا به رچاو ده که ون. ئه وانیش زور سهره تایین و گه شه یان نه کردوه و هه ندیک له پیداو یستییه نه ریتییه کانی کورده واری دا بین دهکات. به کارهیتانی خوری و لبادگه ری تا راده یهک په ره ی گرتوه و به ره مه که ی چه شنیک جلیقه یه (په ستهک) که ره وهنده کانی سنه، کرماشان و لورستان که لکی لی وه رده گرن.

به ره مه کشتوکالییه کانی ناوچه که بریتین له:

(۱) گهنم، ۴ ملیون و ۵۴۸ ههزار پووت، جۆ ۲ ملیون و ۱۵۰ ههزار پووت و ۸۰۰ ههزار پووت دانه ویله ی دیکه. نرخ ی دانه ویله ش به م شیوه یه لانکه دهکات: گهنم له نیوان ۲ تا کوو ۱۰ قران و جۆ له نیوان ۱/۵ تا کوو ۷ قران، بۆ ههر پووتیک.

(۲) تووتن، نزیکه ی ۲۵۰ ههزار پووت و نرخه که ی بۆ ههر پووتیک، له نیوان ۱۷

تاكوو ۲۰ قران لانکهی کردوو.

۳) خوری ۱۰- ۱۵ هزار پووت. جوړهکهی ناگاته خوری ناوچهکانی «بادخیز» و «خوراسان». نرخهکهی ۲۶- ۳۵ قران بو پووتیکه.

۴) کهتیره، یان شیرهی گوینی سالانه نزیکه ۲۰ هزار پووت بهرهم دیت که باشترین جوړی «جهباریی ئهول» هزار پووت، رهنگی سپی و زور پاک و شهفاهه، نرخهکهی له نیوان ۱۸-۲۵ تمه نه بو هر پووتیک، «جهباری بابی دووم» که ههندیك توختره ۳ هزار پووت، نرخهکهی ۹-۱۳ تمه نه بو هر پووتیک، «شووفله» رهنگی زهرده، بهلام شهفاهه ۴ هزار پووت، نرخهکهی ۶-۸ تمه نه بو هر پووتیک، «نهباتی» ئهوهش رهنگی زهرده بهلام شهفاهه نییه ۶ هزار پووت، نرخهکهی ۳- ۴.۵ تمه نه بو هر پووتیک، «گونده» رهنگی زهردی توخه ۶ هزار پووت، نرخهکهی ۲.۵- ۳.۵ تمه نه بو هر پووتیک.

۵) مازوو یان «مازوج»، ۱۰۰ هزار پووت، به نرخی ۲-۴ تمه نه بو هر پووتیک؛ «سیچکه» که بهرهمهکهی نزیکهی ۵۰۰ بار، واته ۵ هزار پووت دهبيت و نرخهکهشی ۲-۴ تمه نه بو هر پووتیک، «گهلوان» که بهرهمهکهی نزیکهی ۲ هزار پووته و نرخهکهشی ۱.۵- ۳ تمه نه بو هر پووتیک و «خرنک» که بهرهمهکهی دهگاته هزار پووت و نرخهکهشی ۸-۱۲ قرانه بو هر پووتیک.

۶) «سهقز» [بنیشت]، شیرهی دارهبن یان دارپستهی کئیویه [دار قهزوان]، ۵ هزار پووت و سن جوړی ههیه: سهقزی «سهفید»، واته سپی. نرخهکهی ۲.۵- ۵ تمه نه بو پووتیک؛ سهقزی «زهرد» نرخهکهی ۲- ۴ تمه نه بو هر پووتیک؛ سهقزی «سیاه»، واته رهش (بهرهکهی پیسه) نرخهکهی ۱.۵- ۳ تمه نه بو هر پووتیک.

۷) «گهزئهنگهبین» [گهزو]، بهرهمی سالانهی دهگاته ۱۵۰۰ بو ۲۰۰۰ پووت و نرخی پووتیکی له نیوان ۱/۵ بو ۳ تمه نه لانکه دهکات.

۸) کهوله ریوی، ۸ بو ۱۰ هزار کهول، ۹- ۱۶ «قران» بو هر کهولیک؛ کهولی سموره، ۵۰۰ کهول، ۵/۳- ۶ تمه نه بو هر کهولیک؛ نزیکهی ۲۰۰ کهولی سهگاو، نرخی مامناوهندی هر کهولیک ۵ تمه نه.

*****

رینگاکانی ناوچه‌که

[لیره‌دا بی کهم و زیاده ده‌قی رپورتی سالی ۱۹۱۴ دوویات بووه‌ته‌وه].

*****

[لیره‌شدا خشته‌ی کالا هاورده‌کراوه‌کانی رومسیا و ولاتانی دیکه بۆ سابلاغ و که‌شوه‌وای ناوچه‌که که له رپورتی سالی ۱۹۱۴‌دا هاتوو، وه‌ک خۆی دوویات بووه‌ته‌وه. دواتر ئەم چه‌ند به‌ش‌ه‌ی خواره‌وه‌ی لئ زیاد کراوه]:

شوینه‌واری میژوویی و سامانه سروشتییی‌کان

له شار و ئاواوییی‌کانی ناوچه‌که‌دا ئەم شوینه‌وارانه به‌رچاو ده‌که‌ون:

(۱) له سه‌رووی میانداو و له که‌نار رومباری «جه‌غه‌توو»، پاشماوه‌ی خه‌ره‌ندیکی مه‌زنی ئاودی‌ری له‌ژیر زه‌ویدا ماوه‌ته‌وه که له به‌رد هه‌لکه‌نراوه و گه‌لیک دوور و درێژه. ئەم خه‌ره‌نده ده‌گونجیت گه‌لیک کۆنتر بوویت و له سالی ۱۲۶۴ هۆلاکوو بۆ شاری مه‌راغه‌ی راکیشاوه، وا دیاره ئاوی رومباری «جه‌غه‌توو»ی بۆ زه‌وییی‌کانی ده‌وروبه‌ری دا‌بین کردوو. له سه‌ره‌تای ئەم خه‌ره‌ندی ژیر هه‌رده‌دا، په‌یکه‌ره‌ی شیریک هه‌لکه‌نراوه^۱.

(۲) په‌کیکی دیکه له شوینه‌واره که‌وناره‌کانی ناوچه‌که که ئەمه‌ش بۆ مه‌به‌ستی ئاودی‌ری ساز کراوه، خه‌ره‌ندیکی هاوته‌ریبی پیره‌وی خوارووی رومباری «جه‌غه‌توو»یه و له به‌نداوییکی [ئه‌ستیرک] نزیک گوندی ساروقامیش ده‌ست پئ ده‌کات و ده‌رژیته نیو چه‌می سابلاغ و له پیره‌وی به‌رده‌لان و ته‌فته‌قی‌کدا، به نیو به‌ردیکی کونکراودا تی ده‌په‌ریت که پئی ده‌لین «سه‌نگی سوولاخ»^۲. هه‌ندیک ئه‌ولاتر، له درێژه‌ی پیره‌وه‌که و

۱- کاک ره‌سول سولتانی دار و په‌ردووی سه‌ره‌تای ئەم خه‌ره‌ندی له‌ژیر ئاودا بۆخۆی بینوه و گوايه بینجه له شیر، په‌یکه‌ره‌ی 'که‌ل' یکیشی له‌سه‌ر بووه که ئیستا نه‌مان. هه‌روه‌ها به‌پئی زانیاری به‌رێزبان، به‌یتی فولکوری کوردی 'که‌ل' و شیریش ده‌گه‌ریته‌وه بۆ شه‌ری نیوان 'که‌ل'ی خه‌لی ناوچه‌که و 'شیر'ی هۆلاکوو خان که ناوچه‌که‌ی داگیر کردوو (بروانه پاشکوی ۱).

۲- ره‌نگه 'سه‌نگی سورخ'، واته 'به‌رده‌کون' بیت.

له شوینیکی بهردهلانی دیکه‌دا، ویرانه‌ی بورجیک به ناوی «قزقله‌لا»^۱ ماوه‌ته‌وه که ره‌نگه بۆ مه‌به‌ستی ئاودی‌ری به‌کار هاتییت.

۳) له نزیک گوندی ئیندرقاش و سابلاغ ئەشکه‌وتیکی ده‌ستکرد به دوو ئەستونده و سی چال له‌نیویدا، له‌نیو زناری شاخیکی قسلیدا هه‌لکه‌نراوه که گوايه چیکراوی ده‌ستی په‌یره‌وانی زهرده‌شته و به «کۆشکی فه‌رهاد» به‌ناوبانگه‌^۲.

۴) ئەشکه‌وتی «کونه‌کوتر»^۳ و «کونه‌مالان»^۴ له نزیک گوندی بورهان و عیساکه‌ند هه‌لکه‌وتوو و هیتشتا کۆلینه‌وه له گۆلاوه ژیر هه‌رده مه‌زنه‌که‌ی بۆ نه‌کراوه.

۵) ئەشکه‌وتیکی دیکه له‌نیو زناریکی قسلیدا هه‌یه که له نزیک گونده‌کانی «قوولاباد» و «قه‌لای ره‌سول سیت»^۵ هه‌لکه‌وتوو.

۶) شاری سابلاغ، زۆر کۆن نییه بۆیه شوینه‌واریکی که‌وناری ئەوتوی لی هه‌لکه‌وتوو. به‌لام پیویسته ئاماژه به‌ مزگه‌وت و مه‌درسه‌ی ئایینی «مزگه‌وتی سوور» بکه‌ین که ۲۰۰ سال پیش بوداغ سولتان سازی کردوو.

*****

له ناوچه‌که‌دا هیچ بانکیک و کاری بانکاری نییه و ئەرکی «حه‌واله» بۆ هه‌مه‌دان، تاران، ته‌وریز، ورمی و کۆنستانتینۆپۆل که‌سانیک به ناوی «تاجرباشی» به‌ریوه‌ی ده‌به‌ن.

*****

[ئیزه‌شدا خشته‌ی کالا هه‌نارده‌کراوه‌کانی سابلاغ بۆ ده‌روه که له راپۆرته‌که‌ی

۱- ئیستا به ناوی "قه‌لای داش ته‌په/قلعه تاریخی داش ته‌په" له باشووری رۆژاوی شاری میانداو هه‌لکه‌وتوو و له‌سه‌ر نه‌خشه‌ی "Google Map" به‌ وینه‌یه‌ک ئاماژه‌ی پێ کراوه. به‌گۆیره‌ی زانیاری خه‌لکی ناوچه‌که، ئیستا ته‌نیا هه‌ندیک گاشه‌به‌ردی هه‌لچنراوی لی ماوه و ده‌وربه‌ری به‌ته‌واوه‌تی ته‌خت کراوه و هیچ ئاسه‌واریکی کۆنی لی نه‌ماوه. مه‌ودای نیوان ساروقامیش و داشته‌په به‌ هیلێ راست، ۲۰ کیلومه‌تره.

۲- ئیستا پێی ده‌لین "فه‌قره‌قا".

۳- هه‌مان ئەشکه‌وتی "سه‌هۆلان".

۴- به‌شی وشکایی ئەشکه‌وتی سه‌هۆلان به "کونه‌مالان" ناسراوه.

۵- که‌وتوو‌ته‌ باشووری گوندی "حاجیاوا"، ۳۵ کیلومه‌تری باکووری بۆکان.

سالی ۱۹۱۴ دا هاتوه، وهک خوی دوویات بووه ته وه.

*****

بازار و دراو

کرین و فروشتن له ناوچه که دا ویژای دراوی ولاتی پارس، به لیری تورکی و سکهی زیرینی پرووسی به ریوه دهچیت. خه لکی ناوچه که به دراوی پرووسی ده لین «که له بوره نه «келле бурехне». دراوی کاغه زیی پرووسیا برهوی زوره، چونکه باشتر ده پاریزریت.

دراوی ولاتی پارس بریتین له:

یهک تمه ن به رانبه ری ۱۰ قرانه و ۱ قران = ۵ «عه باسی» = ۲۰ «شاهی» یه. ۱ «عه باسی» = ۴ «شاهی».

هه لبت له نیو کورده کاند، ۱ ریال و ۲ ریال و ۳ ریال باون، ئەگه رچی دراویک به م ناوانه نین.

۱ ریال به رانبه ری ۲۵ «شاهی» = ۱ قران و ۵ شاهی؛ ۲ ریال = ۵۰ «شاهی» = ۲ قران و ۱۰ شاهی؛ ۳ ریال = ۷۵ «شاهی» = ۳ قران و ۱۵ «شاهی»؛ ۱ «مه نات» = ۷۰ «شاهی» = ۳ قران و ۱۰ شاهی.

*****

یه که ی خوجیئی پیوانه ی کیش. هه مان یه که ی پرووسی «پووت» ه، به لام به م شیوه یه ورد ده بیتته وه:

۱ پووت = ۸ «سن» (= ۴۰ گه روانکه)؛ ۱ «سن» = ۲ «نیم سن» (۵ گه روانکه)؛

۱- ریال، له سالی ۱۹۲۲ هوه بووه ته دراوی فه رمیی ئیران.
۲- هه لبت دواتر ۱ ریال = ۱ قران = ۲۰ شاهی بووه.
۳- واتای سکه ی "په نابات" = نیم ریال (۵۰ دینار، ۱۰ شاهی) که له سه رده می پاشایه تی په هله ویی دووه م پیش هه لاوسانی ئابوریی سه رده تای سالانی ۱۹۷۰، له ناوچه که دا باو بووه.
۴- گروانکه = ۱۰۰ گرام، بۆ کیشی چای به کار دیت (هه نبانه بۆرینه).

۱ «نیم سنی» = «۸ درهم»: ۱ «درهم» = ۲ سنی درهم».

بیجگه له مانه ئهم یه کانهش له ناوچه که دا باون:

بار (واته ۱ «تا») به رانبه ری ۱۰ پووته: ۴۰ پووت = ۱ خهرواری مهراغه و ۲۵ پووت = ۱ خهروار سهنگی سلدووز له ورمییه.

۱ «جه و آل» = ۱۰ پووت: ۱ «ته غار» = ۴ پووت: ۱ «ته غار» = ۳۰ «ر به»
(په یمانه یه که): ۱ «که ویژ» = ۵ پووت. شله مهنی به پووت ده پیون.

پیوانه ی دریژایی:

۱ «زه رع» (= ۵.۱ ئارشین پیووسی) = ۱۶ «گری».

پیوانه ی رووبه ر: ۱ «ته ناب» به رانبه ری رووبه ری چاندنی ۵ پووت دانه ویله یه. له ناوچه که دا مولک و زهوی هه میشه به ۶ بهش دابهش ده که ن. و پیی ده لین «دانگ». یه ک «دانگ» به ۶ «سه هم» و یه ک «سه هم» به ۶ «شه ر»^۱ و یه ک «شه ر» به ۶ «که رت» دابهش ده کرین. واته هه ر مولکیک بریتییه له ۶ «دانگ» یان ۳۶ «سه هم» یان ۲۱۶ «شه ر» یان ۱۲۹۶ «که رت».

۱- "جۆریک پیوانه یه بق دهخل، نزیك دوو کیلویه" (ههنبانه بۆرینه). جۆره دهفریکه دانه ویله ی پی ده پیوری (فه رهنگی خال).

۲- "پیوه ریکه بق پیوان به کار دیت ده کاته ۸۰ کیلو دهغل" (فه رهنگی شیخانی). "قه فیژ" (ههنبانه بۆرینه).

۳- "شه ر"، پارچه ی چکۆله (ههنبانه بۆرینه).

راپۆرتی کاربەرپۆه به ریی کۆنسولخانهی ئیمپراتۆریای رۆوسیا له ورمی

هه لومه رچی ئیداری و ئابووری ناوچه که

ورمی له دهشتیک هه لکه وتوه که ۱۹ «فیرست» له گۆلیک به هه مان ناو دووره. ژماره ی دانیشتوانی شاره که پتر له ۶۰ هه زار کهس ده بیته و به گشتی له ناوچه ی ورمی، نزیکه ی ۵۰۰ هه زار کهس ده ژین. ۶ هه زار کهس کریستیانن و له وانه ش: ۴ هه زار سریانی [ئاسۆری]، پتر له ۱۰۰۰ جوو، نزیکه ی ۲۰۰ ئه رمه ن و نزیکه ی ۸۰۰ که سیش له نه ته وه کانی دیکه ن. له ته وای ناوچه که ش ۶۰ هه زار سریانی، ۵۰۰۰ ئه رمه ن و نزیکه ی ۲۰۰۰ جوو ده ژین.^۱

گشت ئالوگۆره مه زنه کانی بازرگانی له ناوچه که له ده ست ئه رمه نه کاندایه. دیاره چه ند بازرگانی فارسیش چالاکن. زۆربه ی ئه رمه نه کانش شارۆمه ندی رۆوسیان و ده گه ل رۆوسیا پرانی چالاکیه بازرگانیه کانیان به رپۆه ی ده بن. بازرگانه فارسه کان تووتن و تریاک بۆ تاران و شاره کانی دیکه ی ولاتی پارس هه نارده ده کن. بازرگانه فارسه کانی ورمی مه زن نین و تاجرکی ئاسایین و سووری سه رمایه ی سالانه یان ۳۰ بۆ ۴۰- ۵۰ هه زار رۆوبل ده بیته.

شاری ورمی نه ک تاکه بازاری ناوچه که یه، به لکوو پنداویستییه کانی کوردستان و هه موو دانیشتوانی سه ر سنووره کانی نیوان پارس و تورکیا و ته نانه ت شه کر، ئاسن، کالای پیشه سازییه کان و کالای دیکه ی به ره مه ی رۆوسیا بۆ تورکیا دا بین ده کات.

به ره مه ی سالانه ی کارگه پیشه سازییه نه ریتییه کانی ناوچه ی ژیر چاودییری کۆنسولخانه و نرخ خۆجییان، بریتین له:

سه وزه (کشمیشی سه وز) ۶۰۰ هه زار پووته و هه ر پووتیک لیره، ۲/۵-۲ رۆوبله؛

برنج، ۱۲۰ هه زار پووت، ۲-۳ رۆوبل بۆ هه ر پووتیک؛

۱- زۆر سهیره باسی کورد و تورکی نه کردوو!

خويى گۆلى ورمىن، ۲۵۰ ھەزار پووت، ھەر پووتىكى له ۱۵ «كۆپىك» ھەو؛

چەرمى خا، به بهھاي ۱۵۰ ھەزار رووبل؛

تووتن، ۸۰ ھەزار پووت. ۶-۹ رووبل بۆ ھەر پووتىك؛

نۆك، ۵۰ ھەزار پووت. ۲-۲/۴۰ رووبل بۆ ھەر پووتىك.

دۆباشى (شيرهى ترى) [دۆشاوى ترى]، ۵۰ ھەزار پووت. ۲-۲/۴۰ رووبل بۆ ھەر

پووتىك؛

نايترايت ، ۴۰۰ پووت. له شوينىك كه ۳ «فئيرست» له شارى ورمىن دووره، بۆ

تەوريز ھەناردە دەكرىت؛

بەھۆى وەرگرتنى باجى گومرگى له جولفا و خۆى، ئامارى دروستى كالاي ھاوردە

له دەرھوھى ولات بۆ ناوچەى ورمىن، لەبەر دەستدا نىيە. گومرگى خۆى ھىچ ئامارىك

بە ئىمە نادات و گومرگى جولفاش تەنيا ئامارى تەواوى ئازەربايجان رادەست دەكات،

بىجگە لەمەش ھەندىك كالاي كەمىش كە پەوانەى شارى خۆيە دەكرىت، گومرگى

تەوريزىش باجى لى وەر دەگرىت.

بەگويرەى ئامارى كۆكراوھە له ناوچەكە، رىژەى كالا ھاوردەكراوھەكانى ولاتانى

دىكە زۆر نىيە و برىتىن لە: كووتالى پەشم و ريشاللوکە، كراس، گۆرەوى، لەچكەى پەشم،

كووتالى جلى ژنان و گەلىك بەرھەمى دىكە بەگويرەى خواست و ھەزى دانىشتوانى

ولاتى پارس وەك: كەتانی رەنگاوپرەنگ، ئەتلەسى و كەلوپەلى درومان. ئەم بەرھەمانە

ھەموويان لە ئالمانيا و ئوترىشەوھە ھاوردە دەكرىن و نرخى فرۆشتنيان بەتەواوى ديار

نىيە، بەلام بەگشتى نرخى كووتالى ريشاللوکە بۆ مەترىك لەنيوان ۴۰ «كۆپىك» و ۱/۶۰

رووبل و كووتالى نيوھ پەشم، لەنيوان ۲/۴۰ و ۶ رووبلە. كووتالى تەواو خورى كەمە و

مەترىكى بە ۷-۸ رووبل دەرۆشرىت.

كالا ھاوردەكراوھەكان لە ولاتانى دىكە (بىجگە لە ئالمانيا و ئوترىش) زۆر كەمن.

بەرھەمەكانى كووتالى ريشال ئاورىشم، خورى و لۆكەى ولاتانى دىكە پكابەرىي دەگەل

بەرھەمەكانى رووسيا دەكەن.

به های گشت کالا هاورده کانی ولاتانی دیکه بۆ بازاری ورمی، سالانه دهگاته ۸۰۰ هزار روبل، له ئه وانهش: ۶۰۰ هزار روبل کالای کارگه پیشه سازییه کانه و ۲۰۰ هزار روبلش کالای دیکه ی پیک هیناوه.

زوربه ی کالاکانی روسیا له بازاری ناوچه کانی ژیر چاودیری کونسولخانه بریتین له:

کالای کارگه پیشه سازییه کان به گوژمه ی سالانه ۴۰۰ هزار روبل، له ئه وانهش: چیت، ۸-۶ «کوپیک» بۆ مه تریک؛ کوتالی ناسک و جوان، ۶۰ «کوپیک» یان یه ک روبل بۆ مه تریک؛

قهند و شه کر، سالانه نزیکه ی ۳۵۰ واگون، پوتی به ۴-۴/۸۰ روبل به گویره ی وهرز و بارودوخی ریگای گواسته وه؛

"شقارته"، خواستی زور له سه ره و سالانه ۵ واگون، ههر به سته ی ۱۰ دانیه ی به ۷-۵ «کوپیک»؛

نه وتی سپی، ۱۰۰ واگون، به گوژمه ی ۱۵۰ هزار روبل. به گویره ی وهرزی سال پوتیکی به ۱/۶۰-۱/۸۰ روبل ده فروشریت؛

ئاسن و که ره سه کانزاییه کان، به گوژمه ی ۵۰ هزار روبل هاورده ده کرین؛

قاوغی «پاپیرۆس» [جگه ره]، ۲ واگون له سالدا، به ۲۵-۳۰ «کوپیک» بۆ به سته یه ک؛

کاغهن ته نیا له کارگه پیشه سازییه کانی مۆسکو هاورده ده کریت. قهند و شه کر له کییه قه وه، «شقارته»، شووشه و ده فری سیرامیک و کانزایی له ئودیساهه، نه وتی سپی له باکو و ههندیکیشی له تقلیسه وه، ئاسن و که ره سه کانزاییه کان به شیکی له مۆسکو و به شیکی له تقلیسه وه، قاوغی «پاپیرۆس»، ئاسن و که ره سه ی ئاسن له تقلیسه وه هاورده ده کرین.

به شیوه یه کی سه ره کی دانیشتوانی ناوچه که له بواره کانی کشتوکال، باخداری، بیستانچیتی و دووکانداری کار ده کن. زوربه ی به ره مه نه ریتییه کانی ناوچه که بۆ

ئەمریکا و پروسیا هەناردە دەکرین.

هیشتا هیچ کارگە و کارخانەیکە لە ناوچەکە نابینریت کە بە ئامیرەکانی ولاتانی ئەورووپایی کار بکات. لە شاری ورمی نووسینگەیکە تەلهفۆن هەیە کە کەسێکی فارس بەکرێی گرتووە.

کۆمپانیای «ئانۆنیم» لە سالی ۱۹۱۴ لە ورمی کارخانەیکە بەرھەمھێنانی کونیاک، شەپاب و ئاوی میوھە دامەزراندووە.

لە ناوچەکە بەردەخەلوون، بەردی مەرھەپ، خوئی و نایترایت بەرھەم دێت.

سەبارەت بە ڕیگابووبانی ناوچەکە دەبیت چاوەڕوان بین باشتر بیت. بەگشتی کاروانەکان و «فوورگۆن» زۆر بەدژواری ھاتوچۆ لە ڕیگابووبانی ناوچەکەدا دەکەن کە بریتین لە:

ڕیگای شاری ورمی بۆ سەلماس (۸۴ «فیرست»)، لە سەلماسەوھ بۆ خوئی ۴۲ «فیرست»، لە خوئیەوھ بۆ جولفا (۸۴ «فیرست») و زۆربەیکە بەشەکانی کاروانەپێھە. مەودای جولفا بۆ شاری ورمی، ۷ رۆژ دەبیت. ڕیگای شاری ورمی بۆ بەندەری کەنار گۆلی ورمی (گەلمانخانە)، ۱۴ «فیرست» و بۆ ھاتوچۆی کاروانەکان، ئاژەلە بارھەلگرەکان و «فوورگۆن» گونجاوھ. ڕیگای ورمی بۆ شنۆ تاکوو «سەلدووز» [سەندووس]، ۷۰ «فیرست» و لە ورمیوھ تاکوو نەھری (شەمەدینان [شەمەزینان] لە تورکیا) ۹۸ «فیرست» ھ. ڕیگای ورمی بۆ سابلاغ ۹۸ «فیرست» ھ. ڕیگای خاکی ورمی بۆ تەوریز ۲۳۸ «فیرست» ھ، بەلام ڕیگای ئاویی نێوانیان بە کەشتی، نزیکە ۱۱۰ «فیرست» ھ. ڕیگای ورمی بۆ جولفا کە بە کەنار گۆلی ورمیدا تێ دەپەریت، ۲۱۰ «فیرست» ھ. ڕیگای بەندەری شەرەفخانە کە لە کەنار [باکووری] گۆلی ورمی لە لای تەوریز ھەلکەوتووە، لە سووفیانەوھ بۆ تەوریز، ۹۸ «فیرست» ھ.

کرێی گواستەوھەیکە پووت بار: لە ورمی بۆ کەنار گۆلی ورمی (۲ فەرسەخ^۱).

۱- وشەیکە عەرەبییە، بە فارسی «فرسنگ»، بە یونانی «παρασάγγας» پاراسانگس. بەکەیکە کۆنی رۆژھەلاتی ناوھەراستە بۆ درێژایی. بریتی بوو لە مەودایەیکە کاروانیک بێ وەستان تێپەری دەکات؛ یان ئەو مەودایەیکە دەتوانریت لە کاتژمێرێکدا بە پێ بپەڕیت.

۶ «شاهی»، له بندهری «گهلمانخانه» وه بؤ شهرفخانه ۹ «شاهی»، له شهرفخانه وه بؤ تهوریژ ۱۴ فهرسهخه، ۲۴-۳۰ «شاهی»، له شهرفخانه وه بؤ جولفا ۲۴ فهرسهخه، ۲۸ شاهی یان ۲ «قران»، له ورمی تاکوو جولفا که ۳۰ فهرسهخه و له که نار گولی ورمی تیپه ردهبیت، ۳۰ «شاهی» یان ۳ «قران» و ۱۰ «شاهی». له ورمیوه بؤ تهوریژ بهدوری گولی ورمیدا ۳۴ فهرسهخه به ۳ تاکوو ۵ «قران»، له ورمیوه بؤ شنو ۱۰ فهرسهخه به ۱ «قران» و ۱۶ «شاهی»، له ورمیوه بؤ «سلدووز» [سندووس] ۱۰ فهرسهخه به ۲۶ «شاهی». له ورمیوه بؤ سابلانغ ۱۴ فهرسهخه ۱ «قران» و ۱۶ «شاهی». ههروهها گواستنه وهی پووتیک بار له ورمیوه بؤ نههری (شهمدینان له تورکیا) که ۱۴ فهرسهخه به ۳-۴ «قران». ئەم ریگایه له وهرزی زستاندا تاکوو مانگی ئاوریل دادهخریت و تهنیا بؤ هاتوچوی پیاده گونجاو دهبیت؛ ریژهی باری هه نارده و هاورده بهم ریگایه دا، له بهر دهست نییه و نرخی گواستنه وهی باریش په یوهندی به ئامرازی گواستنه وهه هه یه. هه لبت نرخی گواستنه وه له وهرزی هاویندا هه زانتره، بؤ نمونه گواستنه وهی ۱ پووت بار له ورمیوه بؤ جولفا له زستان، ۲ «قران» و ۱۰ «شاهی»، به لام له هاوین، ۱ «قران» و ۱۰ «شاهی» یه.

به های کالا هه نارده کراوه کانی روسیا بؤ ورمی بریتیه له:

- ۱) کالا پیشه سازیبه کان، ۴۰۰ ههزار پووبل،
- ۲) کووتالی خوری و ئاوریشم، ۲۱ ههزار پووبل،
- ۳) کووتالی «که نهف»، ۲۰۰ ههزار «ئارشین» به به های ۴۰ ههزار پووبل،
- ۴) شهکر و قهند، ۲۵۰ واگون به به های ۷۷۵ ههزار پووبل،
- ۵) نهوتی سپی، ۱۲۰ واگون به به های ۱۴۴ ههزار پووبل،
- ۶) دهفری چینی و کریستال، ۱۲۰ ههزار پووبل،
- ۷) کالوش [پیلای قایش]، ۱۰ ههزار پووبل،
- ۸) شقارته، ۶ واگون، به به های ۱۳ ههزار و ۲۰۰ پووبل،

- ٩) ئاسن، ١٥ ههزار پووت، به بههای ٤٥ ههزار پووبل،
- ١٠) کالای سازکراو له ئاسن، ٣٠ ههزار پووبل،
- ١١) سهماوهر و کالای سازکراو له مس، ٣٠ ههزار پووبل،
- ١٢) کاغز، ٢ ههزار پووت، به بههای ١٢ ههزار پووبل،
- ١٣) موبل و میز و کورسی، ٤ ههزار پووبل،
- ١٤) دهپ [دار و تهخته]، ٢ ههزار پووبل،
- ١٥) کونسیرف و بهارات، ١٥ ههزار پووبل،
- ١٦) خواردنهوه ئاوهکییهکان، ٢٠ ههزار پووبل،
- ١٧) مۆم، ههزار و ٥٠٠ پووبل،
- ١٨) «پاپیروس» و په په جگهره، ١٠ ههزار پووبل.

کوی گشتی به پووبل: یهک میلیون و ٦٩٢ ههزار و ٧٠٠.

*****

له ولاتانی دیکهوه ئهه کالایانه هه ناردهی ناوچهی ورمی دهکرین:

- ١) کوتالی خورینه به بههای ٥٠٠ ههزار پووبل،
- ٢) کوتالی ئاوریشم به بههای ١٠ ههزار پووبل،
- ٣) شقارته، ١٢ ههزار پووبل،
- ٤) چای، ٤٠ ههزار پووبل،
- ٥) کهلوپهلی جوراوجور، ١٥٠ ههزار پووبل،

۶) دەفر، ۵ ھەزار رۇوبل،

۷) بەھارات، ۱۵ ھەزار رۇوبل،

۸) قەلایى، ۴ ھەزار رۇوبل،

۹) گونى [تەلىس]، ۱۰ ھەزار رۇوبل،

۱۰) خواردئەوھ ئاۋدەكئىيەكان، ۱۵ ھەزار رۇوبل،

۱۱) كەلۇپەلى دروومان، ۱۰ ھەزار رۇوبل،

۱۲) توتن لىھ توركياۋە، ۵۰۰ ھەزار رۇوبل.

كۆي گىشتى بە رۇوبل، يەك مىليۇن و ۲۷۱ ھەزار.

***

كالای ھەناردەكراۋ لىھ ورمىئە بۇ رۇوسىيا:

۱) سەۋزە [كشیمیشى سەۋز]، ۶۵۰ ھەزار پووت، يەك مىليۇن و ۱۷۰ ھەزار رۇوبل،

۲) بادام، ۱۲ ھەزار پووت، ۱۲۰ ھەزار رۇوبل،

۳) كەۋل، ۵ ھەزار دەست، ۱۵ ھەزار رۇوبل،

۴) چەرم و پىست، ۲ ھەزار و ۵۰۰ دەست، ۳۷ ھەزار رۇوبل،

۵) رىخۆلە لىھ ئاۋ و خویدا، ۱۵۰ ھەزار دەست، ۱۵ ھەزار رۇوبل.

كۆي گىشتى بە رۇوبل، يەك مىليۇن و ۳۵۷ ھەزار.

***

کالای ههئاردهکراو له ورمیوه بۆ تورکیا و ولاتانی دیکه:

(۱) خوری، ۵ ههزار پووت، ۳۰ ههزار پووبل،

(۲) خوی بۆ تورکیا، ۱۲۰ ههزار پووت، ۱۵ ههزار پووبل،

(۳) برنج، ۱۰۰ ههزار پووت، ۲۰ ههزار پووت بۆ تورکیا، ۵۰ ههزار پووبل،

(۴) لۆکه، ۵ ههزار پووت، ۳۵ ههزار پووبل.

کۆی گشتی به پووبل، ۱۳۰ ههزار.

*****

له ورمی نووسینگهی گواستنهوهی بار نییه. بریاره چهند نووسینگهی ولاتی پارس له ورمی بکریتهوه.

کهشوههواي ورمی بهگشتی دلپینه، بهتایبهت له وهرزی بههاردا که بارانیکی زۆر دهباریت. پووبهری سهوزایی باشه. شاری ورمی و دهووبهری جوانن.

(۲) خوی بۆ تورکیا، ۱۲۰ هه‌زار پووت، ۱۵ هه‌زار رووبل،

(۳) برنج، ۱۰۰ هه‌زار پووت، ۲۰ هه‌زار پووت بۆ تورکیا، ۵۰ هه‌زار رووبل،

(۴) لۆکه، ۵ هه‌زار پووت، ۳۵ هه‌زار رووبل.

کۆی گشتی به رووبل، ۱۳۰ هه‌زار.

***

له ورمی نووسینگه‌ی گواستنه‌وه‌ی بار نییه. بریاره چهند نووسینگه‌ی ولاتی پارس
له ورمی بکرتنه‌وه.

که‌شوه‌وای ورمی به‌گشتی دل‌رفینه، به‌تایبه‌ت له وهرزی به‌هاردا که بارانیکی زۆر
ده‌باریت. رووبه‌ری سه‌وزایی باشه. شاری ورمی و ده‌رووبه‌ری جوانن.

پاشکۆی ۱

له گۆڤاری «ئەدەبی، فەرھەنگیی سروە، سالی شەشەم، ژمارە ۵۲، خەزەلۆھری ۱۳۶۹ ()، لاپەرھەکانی ۵۸-۶۱، زیندەیان کاک ئەحمەد شەریفی دەگەل کورتەباسیک سەبارەت بەم بەیتە، دوو دەقی بلاو کردوووەتووە که لێزەدا، بەبێ دەستکاری له رینووسی دەقەکاندا، گونجینراوە.

«کەل و شیر» (ئەدەبی فولکلۆری کوردی)

ئەحمەد شەریفی

کەل و شیر، چە کامە یە کە که له موکریاندا بە «بەیتی» کەل و شیر بەناوبانگە، بەلام بە بروای من، لە راستیدا، ئەم چە کامە یە شیعری شاعیرە و (بەیت) نیە و شاعیرە کە شی (ئەحمەد حەلوا) یە.

(ئەحمەد حەلوا) خەلکی گوندی رحیم خانی بۆکانی بوو، دەگێرنەووە روژیک بو ترئ فرۆشتنی دەچی بو گویگجەلی، له سەر ریگای گامیش گۆلی و برایماوا، دەگاتە کۆنە قەلایە کە پی دەلین «قەلای هیلاکو». له بەر دەرگای ئەم کاو له کۆنە قەلایە، بەردیکی لی بوو، که وینەیی کەل و شیریکی له سەر هەلکەندرا بوو.

(ئەحمەد حەلوا)ی ماندوو و مردوو که ئەم له و حەییە دەبینی و له سیبەری کۆنە قەلا دادەنیشی ئەم چە کامە ی کەل و شیر ی دادەنی.

و هک له چە کامە ی (کەل و شیر) دەردە کە وئ گویا ئەم له و حەییە له دەورانی حوکمرانی هیلاکو خاندا، چی کراو و هک له میژوو دەردە کە وئ هیلاکو خان له سالەکانی (۶۶۰) ی کوچی دا، له مەر اغە فەرمان رهوایی کردوو، و گویا ئەم کۆنە قەلایە که له سەر چۆمی چە غەتوو- هاوینە هه واری هیلاکو بوو. و ئەم له و حەییە ش له بەردەرگای قەلا کە نەسب بوو، بەلام ویدە چی که

ئەم له‌وحه‌یه پێوهندی به ده‌وورانیکی زۆر کۆنتر له هیلاکۆ بێ و هیچ دوور نیه هی ده‌ورانەکانی پیش ئیسلام و ته‌نانه‌ت به‌ر له زاینیش بێ، به‌داخه‌وه ئەم له‌وحه‌یه، نووسراوه‌ی نه‌بوو، و کاتیک له ساله‌کانی (٥٠) دا واته پیش راپه‌رینی ئیسلامی ئێران، سه‌دی بۆکانی ساز ده‌کرا، ئەم کۆنه قه‌لایه و له‌وحه‌ میژوویی یه‌که‌ی وه‌به‌ر کانالی ئاو ده‌که‌ون و له‌به‌ین چوون و فه‌وتیندران، ئیستا ته‌نیا وینه‌یه‌ک له‌م له‌وحه‌یه له‌ ده‌ست دایه که خودالی خۆش بوو، عوسمانی یووسفی مه‌شه‌هور به (عوسمانی حه‌مه سیسی) گرتبووی. سه‌باره‌ت به ژیان و به‌سه‌رهاتی (ئه‌حمه‌د حه‌لوا)ی شاعیریش به داخه‌وه زانیاریکی ئه‌وتومان له ده‌ست دانییه، ته‌نیا ئه‌وه‌نده ده‌زانن که ئه‌حمه‌د حه‌لوا، خه‌لکی گوندی ره‌حیم‌خان ده‌بێ و هاوینان تری فرۆشی کردووه و ته‌نانه‌ت نازانین سه‌وادای هه‌بووه یان نه‌؟ ئه‌گه‌ر چی له به‌یتیکی ئەم چه‌کامه‌یه دا ده‌بیژێ:

(سه‌وادم نه‌بوو به حوکمی که‌مال)

به‌لام شی‌عه‌که‌ی زۆر جوان و پاراوه، پیاو وه‌شک ده‌خا که بلی ره‌نگه سه‌وادای هه‌بووبێ.

هه‌روا، نازانین به روونی ئه‌حمه‌د حه‌لوا له‌چ ده‌وورانی‌کدا ژیاوه له به‌یتیکی چه‌کامه‌که‌یدا ده‌بێ!

(سه‌نه‌م خوینده‌وه حه‌وسه‌دوسی سال)

واته ئەم له‌وحه‌ی که‌ل‌وشی‌ر (٧٣٠) پیش ئه‌وه‌ی ئه‌و ئەم چه‌کامه‌یه دانێ چێ کراوه، وه‌ک عه‌رزم کردن هیلاکۆ له سالێ (٦٦٣) کۆچی دا له مه‌راغه‌ی بووه، ئه‌گه‌ر به ورده حیسابیک (٦٦٣) ی له (٧٣٠) ی ده‌رکه‌ین، ده‌بێ ئه‌حمه‌د حه‌لوا (٦٣) سال له‌مه‌وبه‌ر واته له سالێ (١٣٤٢) ی کۆچی ژیا بێ و ئەم چه‌کامه‌ی دانابێ.

به ئەو هەش بلییم، ئەحمەد حەلوا، جگە لەم چە کامە یە قەسیدە یکی تریشی
 هە یە به ناوی (میرزام قلا ی خاو) به لام، دەر بارە ی تیکستی ئەم کە ل وشیرە
 دە بی بیژم دوو تیکستی ئەم چە کامە یە م له لابیو کە یە کیان خودالی خو ش
 بوو (مام سولتان شامحە ممە دی) له هاوینی سال ۱۳۵۲ دا کوتیبوی و له
 سەرنه وار زەبت کرابوو، ئەم تیکستە م له به هاری سالی (۱۳۵۷) دا نارده
 خزمەت کاک قادری فەتاحی قازی و ئەویش له گەل تیکستی خو ی پیکه وه
 له گو قاری زانستگە ی ته ورین، ژمارە ی هاوینی (۱۳۵۷) چاپی کردن. ئەم
 ته خته و نوسخە ی دیکه ش که لیڤه دا پیشکە شتان ده که یین له هاوینی سالی
 (۱۳۵۴) دا کاک (حە مه دە نینی زینی) خە لکی گوندی (جامە ردی بو کانی
 کووتوویە و له سەرنه وار زەبت کراوه.

کە ل وشیر

ئە ی پادشای کەریم، ئە ی پادشای کەریم

به ئیسمت قەسە م، رەحمان و رەحیم

رۆژی دە چوومه سەیری رۆژنامە ی قەدیم

کوڤه ی کوهەن سال به دیدە ی خو م دیم

سە وادم نه بوو به حە کمی که مال

سە نه م خوینده وه حە سه دوسی سال

*****

سالیکی وابوو، ئە وەل به هار بوو

دونیا رەنگاورهنگ پاک میڤرغوزار بوو

شایی ئیلاکو، ئیرەیی شار بوو

کۆشک و پهنجهره‌ی وینه‌ی ته‌لار بوو

***

«به‌حوکمی ئە‌للاو فه‌له‌کی به‌رکۆ»

پادشایی ئیلاکۆ کردی گفت و گو

کو‌تی گه‌لینکم هه‌یه‌ی زلی بیکاره

شاری ئیلاکۆیی له‌ ده‌ست بی‌زاره

سبچه‌یی‌ی زوو به‌ زوو به‌زمی بگرن

له‌ ته‌شقی عاسمانان ته‌یری‌ی رابگرن

سبچه‌یی‌ی زوو ئە‌و که‌ل‌وشی‌ره

رووبه‌رو بکری‌ن لی‌ره؟

شه‌و به‌سه‌ره‌ات قسه‌ قوتاربوو

سه‌رلۆتی سه‌تتاربوو؟

سبچه‌یی‌ی زوو کا له‌ سه‌هه‌ری

ئاراسته‌ درا مه‌یدان یه‌ک سه‌ری

له‌ چریکه‌ی زورنا و له‌ ده‌نگی ده‌هۆل

له‌ مه‌یدانی دا بوو به‌ بۆله‌ بۆل

ئه‌وه‌ هاته‌ ده‌ر عفريتییکی زل

زنجیره‌ی له‌ پا و کو‌تی ها له‌ مل

ده‌ستی کرد به‌ سمکۆل، زنجیره‌ پس پس

کو‌ته‌ی کرد به‌ پۆ، پۆیی کرد پس پس

كەل نەراندى، شىر كىردى سىمكۆل
لەو مەيدانە دا بوو بە بۆلە بۆل
كەل بە شىرى كوت ئەبلەيى جەنگەلى
ئەتۆ زات دەكەي دىيە رووى كەلى
كەل بە شىرى كوت، بە تۆ دەلىم بە دلنەوازى؟
ئەتۆ چى و كەل چى بۆ بوويى بە ھاوبازى؟
شارى ئىلاكو ھەتا ديارە
گشتى لە دەست نالەم بى زارە
چەند مۆرەو بەياربەستان درىدەم
چەندە كەندەلان بە شاخ ھەل كەنیدەم
شىر كوتى، ئەمن شىرىك بووم لە پىرى پۆتى
لە قەزوينى را بۆم دەھات لۆتى
زۆر بە چازانى، بە حىلە و فان
دەكەوتە گەردەنم دو لای كەمان
زۆر بە چازانى، بە غەرقەدۆزى
ئەمنیان دەگىرا بۆ مە بە بى پۆزى
زۆرى پى نەچوو كەل چوو پەناوہ
كۆلانى تەنگى فرەوان مەكراوہ
چەندە مير و بەگلەر گەرانەوہ دوایە
زۆرى پى نەچوو كەل چوو پەنايە

عالم تیر نه بوون له تماشایه
هاله م ته نیشتی، هاله و ته نیشتی
له وانه بوو لیدهن، ته پلای بازگهشتی
شیر زامی خوی دا و په پری یه سه رپشتی
دهستی گیر کرد له شه پیلکه ی شانی
چه نگی گیر ده کرد له شلکه ی رانی
که ل ده یکوت له گه ل تومه ئه ی شیر ی عه لی
ئه توو مه مکوژه من ده چمه حه جی؟
هه ر کاریکت بی ده یکم جی به جی
کوتی قه سته م به وانه ی عومه ری خهتاب
ئی سکت بو دیزه، گوشتت بو که باب
که ل ده یگوت ئه ی مالی به قورگیراوم، چرام کوژاوه
له دونیایی رهوشه ن، به شم براوه
له یونجه خواردن به شم دیاره، نه ماوه

*****

زوری پین نه چوو که ل کردی قه ناعهت
رهحمهت له دای و بابی ئه هلی جه ماعهتر

*****

با له کوتایی دا، بلیم که تهخت و تیکسته که ی خودالی خوش بوو (مام سولتان شامحه ممه د)
ی له م تهخته تاوتر و باشتره و له وهدا ده کوتری که ئه م چه کامه یه (ئه حمه د حه لوا)

دایناوه:

ئافهرین ئهحمده حهكاكى دانا

نهمديوه وهك توو جاهيل و زانا

...

...

ئافهرين ئهحمده له گهل كه مالت

خودا به رهكت بدا به مالت.

بو به اوردكارى ليزهدا دهقى ئه و بهيتهى كه لوشيرش كه له لايهن كاك رهحمانى
ميسباح بومان ناردراره بلاوى دهكهينهوه!

كه لوشير

رهحمان ميسباح

پاشاى عه دالهت، قايمه لمقيم

به ئيسمت قه سه م، رهحمان و رهحيم

*****

ئه ورؤ هاتمه سهر روژنامهى قه ديم

سه نهى كو ههن سال به ديدهى خو م ديم

*****

۱- ساخكه ره وهى ئه م دهقه، "رهحمان ميسباح" له كو تايبدا ده لیت: "له زبان سولتان شایه ر دانیشتووی گوندی گوینجه لیم بیستوه و نووسیومه ته وه. رهحمان سولتان له گوینجه لی ده ژیا و ده و چند سالانه ی دواییدا هاته سابلاغ و له وئى مرد، -وه رگير.

سه ودام نه بوو به حوکمی که مال

سه نه م خوینده وه چه وسه ت و سی سال

*****

له تو ده پرسم شیریی جهنگه لی

ئه تو چلۆن بووی، ئامبازی که لی

*****

به بازوو بردت به و خۆپله نگه وه

ئه تو چ ده که ی به رووی سه نگه وه؟

واته ش ئه ی شت لۆعرا:

ئه من شیریک بووم له جهنگه لی را

*****

حهوت لۆتی هاتبوون له په تری پۆتی

حهوت لۆتی هاتبوون له قه زینی را:

*****

به ته گبیرو را به چه یله و به فهند

له مملیان ده خست، دوو لایی که مه ند

*****

به ته گبیر و را به غه رقه دۆزی

ئه منیان ده گپرا، سه به ب بو رۆزی

*****

سالیکی وابوو، ئەوەل بەهار بوو
دنيا سه وزه پۆش، مێرگ و غوزار بوو

*****

هاتین بۆ ئێره، گاشار بوو
«شاری عه لاکۆ» ههتا دیار بوو

*****

ئەمان ئەمجییه، لیتره، قه لا بوو
کۆشک و په نجه ره ی، هه موو، ته لا بوو

*****

رووی شانشینى له خۆرهه لات بوو
خانم و خاتونان ریک لێی دیار بوو

*****

گه وره ی چاوه شان به بی ئەندیشه
زنجیر له گه رده ن ئەمنی راکینشا
خیشکی کردم بۆ ده رکى پاشا
لۆتیان ده گه ل پادشای عه لاکۆ
تووشی یه ک ده بوون، که وتنه گفت و گو

*****

شا، کردی گفتار ئەى لۆتى باشى
کامه تان فیرى سیحر و مه کرن؟

*****

ئورۆ درهنگه، سبچهینی زووبه زوو به زمی بگرن
له ته شقی عاسمان، تهیران را بگهن

*****

شا کردی گفتار، ئه ی لۆتی باشی
وهختی نه ماوه، رۆژ زۆر درهنگه

*****

ئه مه که لیککی زلی بیکاره
عالمی ئه و شاره له چهنگی بیزاره

*****

سبچهینی زوو زوو ئه و که ل وشیره
خۆت بزر مه که، ده کهین زووبه روو

*****

ئه گهر کو تابوو ئه و قسه و خه بهر

*****

لۆتی وای زانی گه پرا بو دواوه
دهست له بانی دهست ئه ستوی به لاوه
شه و به تاری کرد سه ری خۆی ناوه

*****

سبچهینی زوو زوو که لله ی سه حه ری

مهیدان رابه سترا، مهیدان یه کسه ری

*****

هینایانه دهر عفریتیکی زل
کاریتیک له لاق، زنجیریکی له مل

*****

سبجهینی زوو زوو که لله ی سه حه ری
مهیدان رابه سترا، مهیدان یه کسه ری

*****

ئه لیا س و سیمان قوباد و ناسر
زورنای لی دا یه ک له یه ک چاتر

*****

هر شییر نه پاندی، که ل کری سمکۆل
سه نگی کرد به تۆز، تۆزی کرد به خۆل

*****

له مهیدانی دا بوو به بۆله بۆل
به صوار لییان دا له زورنا و ده هول

*****

واته ش ئه ی شوعه را:

*****

ئه من که لیکم له مهیدان را:

*****

چهن بووره و بهيار بهشان بوپردهم
چهن کيو و لهندان بهشاخ (دهپردهم)

*****

که خدا بمداتی یه قبالیگ به جان
شاخیک دههاوم دهتبهمه عاسمان
وهسیتی خوت بکه لهکن لوتیهکان

*****

واته ئەهێ شوعه را:

*****

ئه گهر کهل وای کوت:

*****

من وا بووم حالی
ئهو دنیای گه وره پیم دهبوو خالی
ئهو هی چاوهش دهی دا لیم دهبوو تالی

*****

هاواریکم کرد یا پادشای یه زدان
سحیپی به حر و بهریه و عاسمان

*****

نه بهستی دهستمان

يا ئيمام عهلى بدهى قهوه تمان
ئيمامى عومهر بدهى فرسه تمان

*****

ههر چه ندم كردى پشتى نه دامى
بو سهيرى مه خلوق، بو سهيرى عامى
هاتم لىي بدهم ته پلى بازگه شتى
كه خوّم فرى دا، چوومه سهر پشتى

*****

لاقم پيوهنا به ره فيچكانى
به دهستيش دهم گرت، جووت دهفهى شانى

*****

ئه گهر وا كيشام رام گرت له دواوه
عالم ته ماشاى كرت ههر كهس له لاوه

*****

هاوار، هاوار بوو لىم دهپاراوه!
له دنياى روشن، چرام كوژاوه
له وينجه خواردن، بهشم براره
له كن خداى خوّم روژم ته واوه

*****

سهه ئامان له تو ئهى شاى جانه وهر

*****

کاری تۆ به من دهبی جی به جی
ئه گهر عافووم که ی دهت به م بو حه جی

*****

له سه رم نه راند، که لی ناحه ساب
شانته ده شکینم به ته وری قه ساب
جگه رت ده دم له شیشی که باب

*****

واته ش ئه ی براده ر:

*****

ئه گهر که لم کرد فه وت و فه نایه
عالم بلاوه ی کرد له ته ماشایه
ئافه رین ئه حمه د گویت له دهنگم بی
ده گه ل جه ماتی، قه برت پووناک بی
ده گه ل گویدی ران هه ر روحت شاد بی

*****

ئافه رین ئه حمه د حه کاکی دانا
شوعه رام وا نه دی وه ک تۆ چازانه
مه سکه ن و مالی له ره حیم خانه
ئه م ما شاگردی ئه وړۆ «سولتانه»

*****

دنیا هیچ و پوچ دنیا هەر وایه
که لامی ئەحمەد هەر وەک هەلۆ وایه
بۆ کوللی شایه‌ران هەر مامۆستایه.

پاشکۆی ۲

وینەکانی ئەلیکساندر ئییاس

وەک کاک ئەنوەر سولتانی له پیشه‌کیدانامژەیی به ئەلیکساندر ئییاس کردووه:

«ئییاس که سایه‌تییه‌کی هەلکه‌وتوو بوو و گەلی
ئیمه بۆ ئەو راپۆرتە گرنگانه و بۆ وینە میژوویییه‌کانی
و بۆ خوینی رژاوی له‌سه‌ر خاکه‌که‌مان، قه‌رزدارێ
که سایه‌تییه‌که‌یه‌تی».

بۆیه لێره‌دا ۲۰ وینە له‌و وینانه‌ی ئەلیکساندر ئییاس که سه‌باره‌ت به
ناوچه‌ی موکریان و سابلاغه، بلاو ده‌که‌ینه‌وه.^۱

۱- بۆ زانیاریی زۆرتر سه‌باره‌ت به ژيان، به‌سه‌رهات و میژووی وینه‌کانی ئەلیکساندر ئییاس ب‌رواننه‌ بابه‌تی "جان چالینکۆ" به‌ ناوی "ئالیکساندر ئیاس و فلادیمیر مینۆرسکی له‌ کوردستانی ئێران ۱۹۱۲-۱۹۱۴" که به‌ریز هه‌سه‌ن قازی وه‌ریکێراوه و له‌ ویبلۆگی "روانگه‌"دا بلاوی کردووه‌ته‌وه (۲۰۰۷/https://ruwange.blogspot.com/blog-۰۲/post_۱۱.html).

وینه‌ی ۱: همه‌دهمین ناغای پیران، (دانشتوی لای چهپ) له‌به‌ردهم پیاوه‌کانی بایز پاشای مه‌نگور (دانشتوی لای راست)، ناوچه‌ی تیرک‌ه‌ش.

وینه‌ی ۲: چند پیاوی سابلأغی، زستانی ۱۹۱۴.

وښنه ی ۴: نه لیکساندر نییاس.

وینە ۵: سەرۆکی کۆنسولخانە یووسیا له سابلاغ دهگه‌ن محهمەد حوسین خان (سەرداری بۆکان) و کارمەندانێ کۆنسولخانە، ۳۰ مای ۱۹۱۳.

وینە ۶: محهمەد حوسین خان نەووی عەزیز خانێ موکری، فەرمانداری سابلاغ (لای چەپ) له سالانی ۱۹۱۲-۱۹۱۴.

وینہ ی ۷: تیپی کازاکه پارسه کان نه سابلاغ.

وینہ ی ۸: چه می سابلاغ، زستانی ۱۹۱۴.

وینهی ٩: نه لیکساندر نییاس و واژووهکهی.

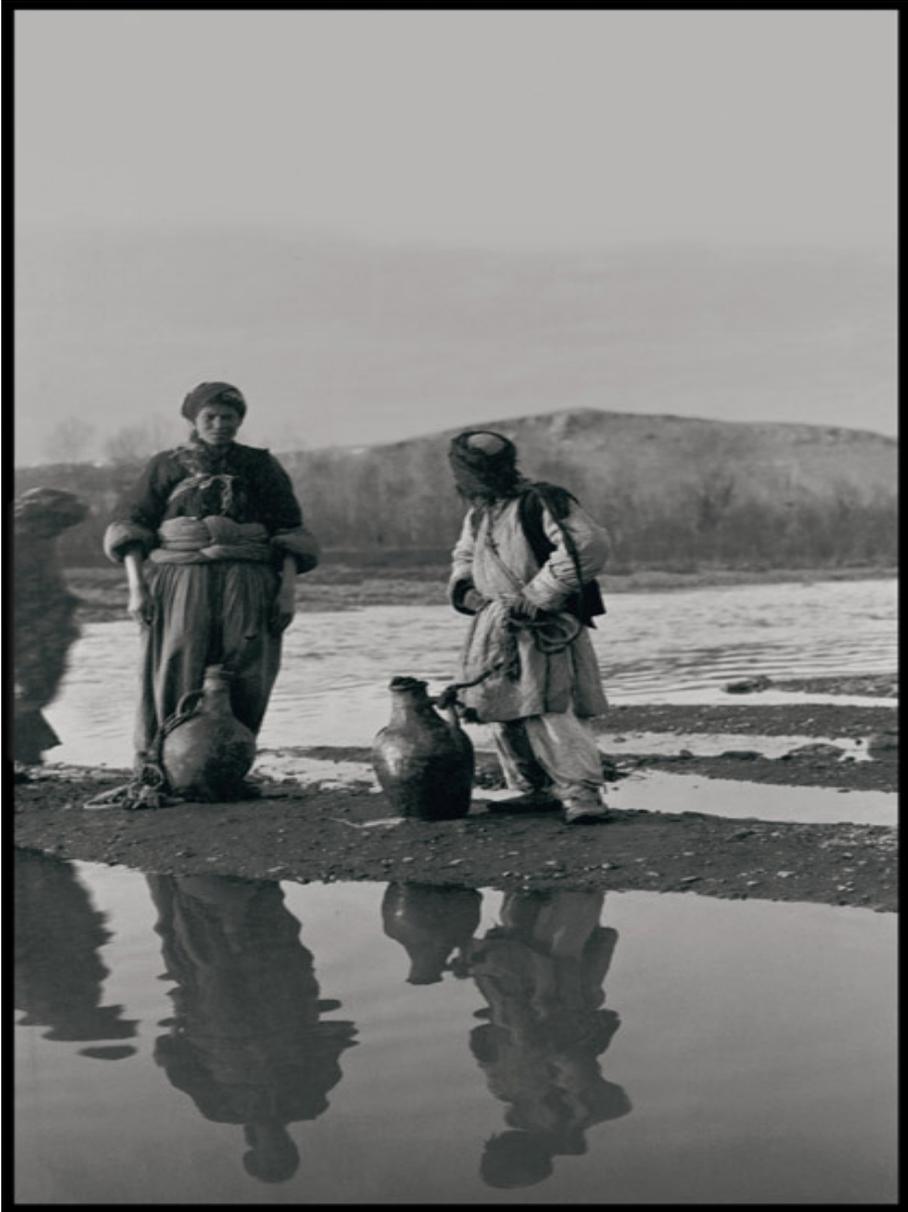
وینە ۱۰: بایز ئاغای مەنگو، سەرۆکی ھۆزی «شەمە» دەگەل پیاوانی ھۆز، ۱۱ ئووتی ۱۹۱۳.

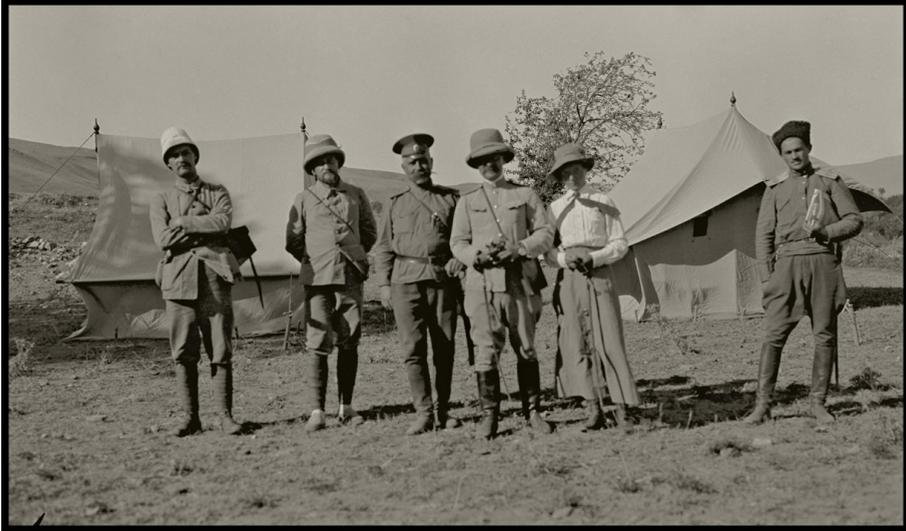
وینە ۱۱: سێ چەگداری ھۆزی کورد.

وینە ی ١٢: دوو راوچی قەرەپە پاغ ٢١ دیسە مبه‌ری ١٩١٢ (٣ جینه‌وه‌ری ١٩١٣ رۆژمه‌یری نوئ).

وینہ ی ۱۳: سابلغ، زستانی ۱۹۱۳-۱۹۱۴.

ويتنه ۱۴: خيوتنگه ٲيژنه ٲياريكردى سنور، شنو ۱/۱۹۱۴.

ويتنه ۱۵: كوندى دارهلهك ۲۴ مارچى ۱۹۱۳ (۶ ئاپرېلى ۱۹۱۳ رۇژمېرى نوي).

وینه‌ی ۱۶: سابلاغ، زستانی ۱۹۱۳-۱۹۱۴.

وینه‌ی ۱۷: شنو ای جینه‌وهری ۱۹۱۴.

وینە ی ۱۸: خێوهنگە ی قه ره ن ی عه لی مامه ش له سه ر چه می «چیانه»، ۲۸ ی جوولای ۱۹۱۴.

وینە ی ۱۹: کۆمه ئینگ کورد له «میرگه-کاروان»، ۱۹۱۲/۶.

وینه‌ی ۲۰: سالی ۱۹۱۲ی زایینی، ۱۲۹۱ی کۆچی هه‌تاوی، بیش کۆنسولخانه‌ی ولاتی روسیه (له فه‌یسوکی موحیب مه‌هابادی وه‌رگیراوه. ناماژه به سه‌رچاوه سه‌ره‌کیبیه‌که‌ی نه‌کراوه. ره‌نگه‌ نه‌م وینه‌یه‌ش کاری نه‌ئیکساندر ئی‌یاس بووینت)

سه‌رچاوه‌ی وینه‌کان:

وینه‌کانی ۱-۲:

https://www.researchgate.net/figure/Alexander-Iyas-Self-portrait-sent_۲۲۷۰۸۹۸۹۶_fig۵

وینه‌کانی ۴-۱۰:

https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Photographs_by_Alexander_Ivanovich_Iyas

وینه‌کانی ۱۱-۱۹:

<http://www.ivas-alexandre-/۰۹/۰۶/۲۰۱۶/۱۹paulfort.com/galerie/index.php>

وینه‌ی ۲۰:

له فه‌یسوکی موحیب مه‌هابادی وه‌رگیراوه. ناماژه به سه‌رچاوه سه‌ره‌کیبیه‌که‌ی نه‌کراوه. ره‌نگه‌ نه‌م وینه‌یه‌ش کاری نه‌ئیکساندر ئی‌یاس بووینت.

Impressum:

Verlag:

TISHK – Zentrum für Studien über Kurdistan.

Verlags- bzw. Erscheinungsort:

Bonn

Titel:

Situation in Kurdistan of Mukriyan, Sablagh and Urmia (1912-1915)

According to the Russian Consulate in Sablagh

Translator and Margins:

Mansour Sedghi

Druck: Eigendruck

Vertrieb: TISHK

Anschrift der Redaktion:

TISHK-Zentrum für Studien über Kurdistan e.V.

Postfach: 840108

51033 Köln

Email: info@tishk.org

Webseite: www.tishk.org

TISHK Center for Kurdistan Studies

TISHK Book (17)
February 2026
Bonn

Copyright.

© 2026 by TISHK Center for Kurdistan Studies is licensed under CC BY-NC 4.0

This book is published under the Creative Commons Attribution 4.0 International Licence, which permits use, copying, adaptation, distribution and reproduction in any medium or format, provided you give proper credit to the original author(s) and the source.

TISHK-Zentrum für Studien über Kurdistan
e.V.

P.O.: 840108

51033 Cologne

www.tishk.org

info@tishk.org

Tel.Nr.: +4915110338428

ISBN 978-3-68939-038-9

eISBN 978-3-68939-039-6

ISSN 3052-2242

[DOI 10.69939/TISHK0017](https://doi.org/10.69939/TISHK0017)

The **TISHK Books** is a platform dedicated to promoting and distributing books related to Kurdistan, Iran and the Middle East, and various academic disciplines. Our goal is to make these valuable resources accessible to readers worldwide. TISHK Books is an integral part of the center's mission to promote knowledge and understanding of Kurdistan and the Kurdish situation in the Middle East. It is a publishing initiative that aims to produce high-quality books on various topics related to Kurdish studies.

Language Editor: Rebwar Rojhelat

Design by TISHK

Book language: Kurdish

Translator and Margins: Mansour Sedghi

**Situation in Kurdistan of Mukriyan,
Sablagh and Urmia (1912-1915)**

According to the Russian Consulate in Sablagh

Situation in Kurdistan of Mukriyan Sablagh and Urmia (1912-1915)

According to the Russian Consulate in Sablagh

Translator and Margins: Mansour Sedghi

TISHK

The Center for Kurdistan Studies

ISBN 9783689390396

9 783689 390396

KURDISTAN